

*Vivificat mortuos
memoriam servant*

*Пам'ять про мертвих
оберігає живих*

*Лідія Платонівна
ДЕПОЛОВИЧ
(1869 – 1943)*

Куликівський осередок
Чернігівської обласної організації
Національної спілки краєзнавців України

**Лідія Платонівна
ДЕПОЛОВИЧ
(1869 – 1943)**

**Біографія
Щоденникові записи
Фотографії**

Київ
Видавництво "Логос"
2019

УДК 929Деполович : 37(477)

Д35

Д35 **Лідія Платонівна Деполович (1869–1943): Біографія. Щоденникові записи. Фотографії** / упоряд. Сергій Спутай, Наталія Халімон; наук. ред. Олександр Коваленко. – Київ : Логос, 2019. – 118 с., іл. – 120 пр. ~~ISBN 978-617-XXXX-XX-X~~

У книзі висвітлено життєвий шлях і педагогічну діяльність учителя і методиста початкової освіти, авторки букварів Лідії Платонівни Деполович. Наведені документи та щоденникові записи розкривають сутність світогляду Л. П. Деполович та її ставлення до сучасності. Видання містить усі відомі на сьогодні фотографії Л. П. Деполович.

Книга розрахована на широкий загал читачів, передусім науковців, викладачів і студентів, учителів.

УДК 929Деполович : 37(477)

Упорядники: **Сергій Спутай** – директор Інституту радіолокаційних технологій (Київ), член Національної спілки краєзнавців України.

Наталія Халімон – кандидат педагогічних наук, голова Куликівської об'єднаної територіальної громади, член Національної спілки краєзнавців України.

Науковий редактор **Олександр Коваленко** – кандидат історичних наук, професор, директор Навчально-наукового інституту історії, етнології та правознавства імені О. М. Лазаревського Національного університету "Чернігівський колегіум" імені Т. Г. Шевченка, голова Правління Чернігівської обласної організації Національної спілки краєзнавців України.

Художнє оформлення, макетування – рекламне агентство "Артмастер".

© Спутай С. М., Халімон Н. М., 2019

~~ISBN 978-617-XXXX-XX-X~~

© ТОВ "Артмастер", оформлення, макетування, 2019

ЗМІСТ

Від укладачів	6
Біографія	8
Витоки	8
Батько	14
Брати	18
Лідія	22
Щоденникові записи	51
Фотографії	85
Додатки	105
Бібліографічний покажчик видань Л. П. Деполович	105
Тиражі видань Л. П. Деполович	111
Джерела та література	112

ВІД УКЛАДАЧІВ

Ця книга виходить до 150-річчя від дня народження Лідії Платонівни Дєполович – видатного педагога і методиста початкової освіти, авторки букварів, читанок, задачників і численних посібників з навчання грамоти, які видавалися впродовж трьох десятиліть.

Сьогодні ім'я Л. П. Дєполович мало відоме не тільки загалу, а й фахівцям початкової освіти, педагогам-науковцям. А ще до середини 1950-х років більше півмільйона першокласників щороку бачили її прізвище на обкладинках своїх букварів. З часом ім'я автора забулося, загубилося в тіні загальновідомої назви її найголовнішої книги – Букваря. Втім, у плеяді видатних букваристів, починаючи від Івана Федорова (1574), Тараса Шевченка (1861), Бориса Грінченка (1907), Надії Гов'ядовської (з 1946), Боніфатія і Марії Сажєнюків (1960-і – середина 1980-х років) до сучасних Миколи Вашуленка і Надії Скрипченко (з 1978) постать Лідії Дєполович займає чільне місце.

Біографія, педагогічна і науково-методична спадщина Л. П. Дєполович не вперше стають об'єктами наукових досліджень¹. Укладачі цього видання намагалися зібрати воєдино напрацьовану інформацію і додати нові відомості.

---

1 Халімон Н. М. Педагогічна і науково-методична діяльність Л. П. Дєполович (1869 – 1943 рр.) : дис. ... канд. пед. наук. – Нац. пед. ун-т ім. М. П. Драгоманова. – Київ, 2014. – 219 с.;

Дєполович Лідія Платонівна (1869 – 1943) : (біобібліогр. покажч.) / упоряд. і вступ. стаття Н. М. Халімон, С. М. Спугай. – Чернігів : Десна Поліграф, 2017. – 32 с.;

Спугай С. М., Мороз М. М., Халімон Н. М. Ковчин. Історія села від найдавніших часів до 1917 року. – Київ : Логос, 2018. – 320 с.

На основі архівних джерел вдалося дослідити родовід Л. П. Деполович, починаючи від кінця XVIII ст. Однак документів початку XX ст., які б стосувалися самої Л. П. Деполович, виявлено дуже мало. Натомість наводимо доволі багато матеріалу з її методичних настанов і підручників, за яким можна реконструювати науково-педагогічну діяльність Л. П. Деполович, з'ясувати засади її педагогічної позиції, простежити еволюцію її Букваря впродовж 1926 – 1956 років.

Унікальним джерелом інформації є щоденникові записи Л. П. Деполович, які зберігаються в родинному архіві її онука О. Є. Чмеля в Санкт-Петербурзі. Щоденник не тільки розкриває людські якості Л. П. Деполович, а й дозволяє безпосередньо ознайомитися з оцінкою подій періоду Великої Вітчизняної війни з позицій її світогляду. З цієї точки зору цікаво зіставити її свідчення з іншими джерелами.

У книзі публікуються усі відомі на сьогодні фотографії Л. П. Деполович та членів її родини. Багато світлин публікується вперше.

Додатково подано бібліографічний покажчик видань Л. П. Деполович та зведену таблицю тиражів її видань.

Укладачі щиро сподіваються, що видання цієї книги стане гідним визнанням внеску Л. П. Деполович у розвиток педагогічної науки.

БІОГРАФІЯ

ВИТОКИ

Лідія Платонівна Дєполович народилася 14 листопада 1869 р. у с. Ковчині Чернігівського повіту в родині парафіяльного священика Платона Григоровича Дєполовича. Вона була третьою дитиною в сім'ї і представницею третього покоління Дєполовичів, які зростали на ковчинській землі. Початок династії поклав її дід Григорій Леонтійович Дєполович, котрий прибув до Ковчина в 1825 р. на прохання тамтешнього священика Іоанна Івашкевича.

Відомості про родовід Дєполовичів простежуються з початку ХІХ ст. Дві гілки цього роду виявлено на півночі Чернігівської губернії – в Стародубському і Суразькому повітах.

Так, у Семенівській церкві м. Стародуба на початку ХІХ ст. служив стихарним дячком Григорій Дєполович (1768 р. н.) – можливо дядько Григорія Леонтійовича². Відомо, що сини стародубського дячка Григорія і матушки Агрипини були церковнослужителями:

– Назарій Григорович Дєполович (1797) з 1808 р. служив стихарним паламарем стародубської Семенівської церкви, а в лютому 1814 р. призначений дячком Іоанно-Богословської церкви м. Стародуба³.

---

2 Держархів Чернігівської області (далі – ДАЧО). – Ф. 679. – Оп. 2. – Спр. 283. Ведомости о церквях и церковных служителях г. Стародуба и уезда, 1804 г. – Арк. 17 зв. – 18.

3 Там само. – Ф. 679. – Оп. 2. – Спр. 2054. О переводе дьячка Назария Дєполовича из Стародубской Симеоновской церкви в Иоаннобогословскую, 1814 г. – Арк. 1 – 2.

– Андрій Григорович Дєполович (1800) з 13 років був паламарем Семенівської церкви, а в липні 1820 р. переведений на дячківське місце до Єрофеївської церкви с. Остроглядова Стародубського повіту⁴.

– Микола Григорович Дєполович (1802) у 1819 р. був направлений на навчання до Московської духовної академії, однак через безуспішність уже за рік шукав місця на штатській службі. Його батько звертався до чернігівського архієпископа з проханням про виключення сина з духовного стану, але згодом Микола Григорович Дєполович став дячком однієї зі стародубських церков⁵.

Друга гілка роду Дєполовичів на початку ХІХ ст. виявлена в Суразькому повіті, де в с. Рожнах при Благовіщенській церкві служив священиком Леонтій Дєполович (1771) – випускник богословського класу Чернігівської духовної семінарії. У 1804 р. він був призначений на посаду вчителя парафіяльного училища⁶.

Його син Григорій Дєполович (1800) у липні 1811 р. вступив до Чернігівської духовної семінарії. Станом на 1814 р. підліток залишився без батька, котрий помер. Скупі відомості семінарського діловодства зазначають, що "ученик синтаксического класса Григорий Дєполович учения и поведения – преизряден, тих"⁷. Після закінчення семінарії, у серпні 1822 р. Григорій Леонтійович Дєполович був рукоположений у сан священика і направлений до с. Займища Городнянського повіту.

---

4 Там само. – Ф. 679. – Оп. 2. – Спр. 1809. О назначении сына дьячка Григория Дєполовича Андрея пономарем Симеоновской церкви города Стародуба, 1814 г. – Арк. 1;
Там само. – Ф. 679. – Оп. 2. – Спр. 3445. О назначении пономаря Андрея Дєполовича дьячком церкви с. Остроглядова Стародубского повета, 1820 г. – 4 арк.

5 Там само. – Ф. 679. – Оп. 2. – Спр. 3511. Об исключении из духовного сословия сына дьячка Дєполовича, Николая, 1820 г. – 4 арк.;
Там само. – Ф. 679. – Оп. 1. – Спр. 535. Сповідна книга церков Стародубського повіту, 1835 р. – Арк. 17.

6 Там само. – Ф. 679. – Оп. 2. – Спр. 1418. Сведения о назначенных священниках и церковнослужителях, окончивших семинарию, учителями в приходские училища, 1812 – 1814 гг.;
Тарасенко О. До історії духовної школи у Чернігівській єпархії на початку ХІХ ст. // Сіверянський літопис. – 2014. – № 5. – С. 91.

7 ДАЧО. – Ф. 679. – Оп. 2. – Спр. 2352. Ведомости о студентах Черниговской духовной семинарии за 1814 г. – Арк. 29.

На період навчання в семінарії припадає знайомство Григорія Дєполовича з учнем риторичного класу Костянтином Івашкевичем (1797), сином ковчинського священика Іоанна Івашкевича. Хлопці потоваришували й нерідко разом приїжджали до Ковчина на вакації. Скромний і здібний семінарист Дєполович припав до душі отцю Іоанну, котрий оточив юнака справжньою батьківською опікою і став для нього духовним наставником, прикладом жертвовного служіння Богу та людям.

На початку 1825 р. стан здоров'я священика Івашкевича стрімко погіршився. Щиро вболіваючи за долю ковчинської пастви, отець Іоанн звернувся до чернігівського єпископа з проханням прислати на своє місце заміну – саме Григорія Дєполовича, тоді вже молодого займищанського

Великому Господину Преосвященнѣйшему Лаврентію,
Єпископу Черниговскому и Нѣжинскому и Кавалеру

Прошеніє

Уже 39^м лѣт как я нахожусь при приходской села Ковчина Георгіевской церкви священником, имѣя нынѣ от роду 70^м лѣт, прихожу к обикновенной слабости: по чему совершенно зная честную добродѣтельную а паче всего – вовсе трезвенную жизнь и отличную издавна усердно с почтеніем приверженность ко мнѣ села Займища священника Григорія Дєполовича, поручаю себя и жену мою по смерть на его дневное пропитаніє, не требуя при том от его, Дєполовича, никаких с прихода доходов и обѣщаясь впредь на его никогда никуда и никаких жалоб не вносить; припадаю к святительским стопам Вашего Высокопреосвященства, смиреннѣйше прошу уволить меня от священнослуженія и исправленія христіанских треб, дабы я не лишился спокойнаго пропитанія опредѣлить его, Дєполовича, на мое мѣсто в село Ковчин священником и о сем учинить свое милостивѣйшее архипастирское рѣшеніє.

О сем просит

Священник села Ковчина Іоанн Филипповскій Івашкевич

1825го года, февраля 20 дня.

Прошеніє Іоанна Івашкевича про звільнення.

священика. У своєму проханні престарілий священик вказував не тільки на добродіє життя Дєполовича, а й на його давню, щирю й шанобливу прихильність до себе. Будучи певним у порядності отця Григорія, Івашкевич передав йому не тільки священицьке місце, а й піклування про власну долю. Він відмовився від усіх церковних доходів на користь Дєполовича і поклався на його повне утримання⁸.

За тогочасними правилами, особа, що претендувала на церковну посаду, мала здобути схвалення місцевих прихожан. Таке "одобреніє" підписали Григорію Дєполовичу майже 60 ковчинців, а одним із перших – його семінарський товариш Костянтин Івашкевич.

Великому Господину Преосвященнѣйшему Лаврентію,
Епископу Черниговскому и Нѣжинскому и Кавалеру

Прошеніє

За благословенієм Вашего Высокопреосвященства испросил я от прихожан села Ковчина одобреніє, при коєм прилагая на разсмотреніє Вашему Высокопреосвященству порученную мнѣ священником Иваном Филипповским Івашкевичем Грамату, в сходство здѣсь же приложеннаго от его, Івашкевича, прошенія, смиреннѣйше прошу опредѣлить меня к Ковчинской Георгіевской церкви священником и о сем учинить свое милостивѣйшее архипастирское рѣшеніє.

О сем просит

Села Займища священник Григорій Дєполович

1825 года, февраля 23 дня.

Прошеніє Григорія Дєполовича.

---

⁸ Там само. – Ф. 679. – Оп. 2. – Спр. 3908. О назначении священника церкви с. Займище Городнянского повета Дєполовича священником церкви с. Ковчина Черниговского повета, 1825 г. – Арк. 1 – 11.

СОДОБРЕНІЕ.

Мы ниже подписавшіи епархіи и повѣта Черниговскаго села Ковчина Георгіевскоѣ Церкви прихожане свидѣтельствуемъ по чистой нашей совѣсти, что желанціи бытъ при нашей Церкви священникомъ повѣта Городницкаго села Займища священникъ Григорій Дєполовичъ есть человекъ добрый, не пїаница, въ домостроительствѣ своемъ не лѣнивый, не клеветникъ, не сварливъ, не любодѣйца, не бійца, въ воровствѣ и обманахъ не изобличенный. Добронравен и поведеніа честнаго, и потому мы его желаемъ имѣть при нашемъ приходѣ священникомъ на доходахъ таковыхъ, коими пользовался священникъ Іоанн Ивашкевичъ.

Мы, ниже подписавшіися епархіи и повѣта Черниговскаго села Ковчина Георгіевскоѣ церкви прихожане свидѣтельствуемъ по чистой нашей совѣсти, что желающій бытъ при нашей церкви священникомъ повѣта Городницкаго села Займища священникъ Григорій Дєполовичъ есть человекъ добрый, не пїаница, в домостроительствѣ своемъ не лѣнивый, не клеветник, не сварлив, не любодѣйца, не бійца, в воровствѣ и обманахъ не изобличенный. Добронравен и поведенія честнаго, и потому мы его желаемъ имѣть при нашемъ приходѣ священникомъ на доходахъ таковых, коими пользовался священникъ Іоанн Ивашкевичъ.

1825 года февраля 20 дня.

К сему одобренію подписались прихожане села Ковчина.

Схвалення прихожан с. Ковчина. Фрагмент.

Перевірку кандидата проводила й Чернігівська духовна дикастерія (консисторія).

По справкѣ в Дикастеріи оказалось, что просителю села Займища священнику Григорію Деполовичу 25 лѣт, жену имѣет, сын священнической, рукоположен во священника 1822 года августа 1^а, по формулярным за 1823 год вѣдомостям отмѣчен состоянія порядочнаго. Дѣл до него по Дикастеріи, опорочивающих состояніе его, не нашлось. Священнику же Ивашкевичу нынѣ 69 лѣт.

Тож наприкінці лютого 1825 р., за благословенням єпископа Чернігівського і Ніжинського Лаврентія (Бакшевського), Григорія Деполовича було призначено священником Георгіївської церкви с. Ковчина. Так Деполовичі з'явилися у Ковчині.

Через велику кількість прихожан, при Георгіївській церкві впродовж тривалого часу було по два священники. Так, разом із Іоанном Івашкевичем служив Влас Юхимович Карпинський. А коли отця Іоанна замінив Григорій Деполович, досвідчений Карпинський надавав йому всіляку підтримку й допомогу. Священники не тільки разом служили – родини Карпинських і Деполовичів щиро приятелювали, а згодом і породичалися.

За браком архівних джерел неможливо точно встановити, як довго правив Григорій Деполович у Ковчині. У метричній книзі Георгіївської церкви за 1853 р. уже немає його підпису під церковними діями, а більш ранніх документів не виявлено. Тож Григорій Леонтійович Деполович міг служити в ковчинській церкві до 1852 р. Згодом церковне служіння тут продовжив його син Платон Григорович Деполович.

Дружина Григорія Деполовича – Євдокія Олексіївна – прожила в Ковчині до 1859 р., де й померла у 61-літньому віці.

БАТЬКО

Платон Григорович Дєполович народився в 1835 р. у Ковчині. Хлопець рано залишився без батька, котрий помер у доволі молодому віці. Опіку і дружню допомогу надала тоді родина Карпинських. Завдяки їхній підтримці Платон Григорович здобув духовну освіту. У липні 1861 р. він закінчив повний курс Чернігівської духовної семінарії з атестатом другого розряду і був рукоположений архієпископом Філаретом (Гумілевським) у сан священника до церкви Різдва Богородиці с. Форостовичі Новгород-Сіверського повіту. Молодий священник долучився до процесу створення земських шкіл у повіті, брав активну участь у роботі комісії зі створення училищних округів.

Воспитанник Черниговской духовной семинарии Платон Дєполович рукоположен во священника в село Форостовичи, Новгородсѣверскаго уѣзда, с производством жалованья с 16 июля⁹.

У серпні 1868 р. за власним проханням та рішенням архієпископа Варлаама (Денисова) він був переведений на місце парафіяльного священника в с. Ковчин. Родина поселилася у просторому будинку біля церкви, на місці нинішньої садиби, що по вул. Перемоги, 80¹⁰.

Глибокі знання, доброчесність і активна громадська позиція П. Г. Дєполовича не залишилися поза увагою єпархіального начальства. У 1870 р. його призначили на посаду депутата в слідчих справах, того ж таки

---

⁹ Черниговские епархиальные известия. – 1861. – № 11. – С. 129.

¹⁰ ДАЧО. – Ф. 127. – Оп. 10. – Спр. 1641. Об утверждении чертежа на расширение западного придела церкви в с. Ковчине Черниговского уезда, 1897 г. – Арк. 3.

План-схема розташування садиби Демоловичів у с. Ковчині, 1897 р.

року обрали кандидатом у члени благочинної ради єпархії, а в 1874 р. – дійсним членом ради.

Ковчинці шанували настоятеля Свято-Георгіївської церкви не лише як священника, а також як законовчителя місцевої земської школи. За високі моральні якості та вагомі досягнення в релігійному вихованні школярів П. Г. Демоловича неодноразово відзначали преміями Чернігівської повітової училищної ради¹¹.

У земських училищах Чернігівського повіту крім учителів та законовчителів були ще й попечителі, які опікувалися проблемами навчальних закладів. На цю посаду громади обирали найбільш відповідальних і небайдужих людей, "особливо близьких шкілі". Від часу відкриття земської школи в Ковчині в 1875 р. її незмінним попечителем був саме П. Г. Демолович. Діяльний просвітник, він також клопотався про

¹¹ Свод постановлений Черниговского уездного земского собрания по народному образованию за 1886 – 1894 гг. / [сост. И. Т. Гаркушенко]. – Чернигов : тип. Губ. земства, 1895. – С. 14 – 15, 18, 61, 166, 206.

відкриття школи в задєснєнському с. Дурні (нині с. Миколаївка), де вів заняття в недільній школі¹².

Ще до закінчення семінарії Платон Дєполович одружився з онукою Власа Карпинського Олександрою Федорівною (1842). У родині священика з'явилися діти – спочатку сини Петро (1865) та Сергій (1867), а потім донечки Лідія (1869), Марія (1871) й Маріамна (або ж Маргалина, 1874)¹³. Матері самій важко було б упоратися з усіма. На щастя, на допомогу прийшла тітка – Параска Власівна Карпинська. Вона була незаміжньою, а по смерті батька лишилася цілком самотньою. Тож коли в 1868 р. до Ковчина переїхала сім'я П. Г. Дєполовича, вона стала мешкати разом з ними. Параска Власівна знаходила справжню втіху в колі дітей своєї племінниці, була незамінною помічницею і повноцінним членом великої священицької родини. Адже на додачу до своїх дітей, П. Г. Дєполович опікувався ще двома дочками покійного паламаря церкви с. Форостовичі, які проживали в його домі.

П. В. Карпинська

Нєсподівана хвороба й раптова смерть коханої дружини Олександри стали трагедією для священика і його великого сімейства. Олександра Федорівна померла від сухот 2 травня 1875 р. у віці 33 років, лишивши по собі п'ятьох дітей¹⁴. Найстаршому Петру було лише 10 років, а найменшій Маріамні ледь виповнився рік. З того часу Параска Власівна – хресна матір дітей Дєполовича – замінила їм рідну матір, оточуючи їх теплом і турботою. А Платон Григорович був для своїх дітей не лише батьком – він став для них учителем і порадиником, беззаперечним авторитетом, прикладом для наслідування.

---

12 Народное образование в Черниговской губернии // ЗСЧГ. – 1877. – № 5 – 8. – С. 125; Спугай С. М., Халімон Н. М. Учителем школа стоїть... : до 150-річчя Ковчинської школи. – Київ : Логос, 2012. – С. 8 – 42.

13 ДАЧО. – Ф. 679. – Оп. 2. – Спр. 4947. Клировая ведомость Черниговского уезда за 1875 г. – Арк. 370 – 375 зв.

14 Там само. – Ф. 679. – Оп. 10. – Спр. 293. Метрична книга Георгіївської церкви с. Ковчина, 1875 р. – Арк. 542 зв. – 543.

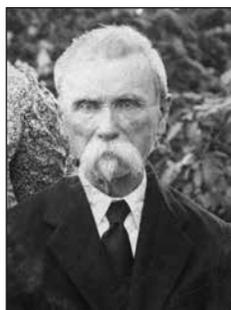
Активна громадська позиція батька позитивно вплинула на професійний вибір дітей. Майже всі вони отримали вищу освіту й обрали шлях служіння людям. Лідія після закінчення гімназії стала вчителькою, Петро та Сергій – лікарями.

П. Г. Дєполович помер 20 грудня 1904 р. від швидкоплинного запалення легень¹⁵. Його життя й подвижницька діяльність становлять цілу епоху в історії Ковчина. Незмінним настоятелем Свято-Георгіївської церкви він служив 36 років і майже 30 років був попечителем Ковчинської школи! Похований біля церкви, якій віддав усе своє життя, та неподалік від школи, якій служив усією душею.

---

¹⁵ Там само. – Ф. 679. – Оп. 10. – Спр. 1037. Метрична книга Георгіївської церкви с. Ковчина, 1904 р. – Арк. 177 зв. – 178.

БРАТИ

Петро Платонович Дєполович народився 1865 р. Є відомості про закінчення Петром Дєполовичем у 1880 р. Чернігівського духовного училища (випускник 2-го розряду), однак вони можуть стосуватися іншої особи. Здобувши медичну освіту, П. П. Дєполович у 1894 – 1899 рр. служив земським лікарем Салтиково-Дівичької дільниці Чернігівського повіту. У 1900 р. працював міським лікарем м. Стародуба, а від 1901-го до 1915 р. – мглинським повітовим лікарем.

У Мглинському повіті П. П. Дєполович впродовж тривалого часу був членом повітової училищної ради з медичних питань, заступником голови Мглинського комітету товариства Червоного Хреста, постійним членом повітового відділення Єпархіальної училищної ради¹⁶. Дружина Петра Платоновича – Анастасія Степанівна Дєполович безкоштовно виконувала обов'язки бібліотекаря однієї з мглинських книгозбірень.

Згодом родина Дєполовичів переїхала до Чернігова. Починаючи з 1918 р., Петро Платонович працював лікарем Чернігівської губернской, а потім обласної лікарні. У 1920-х рр. він був членом колегії Чернігівського губернского відділу охорони здоров'я, тимчасово виконував обов'язки його завідувача, працював у Чернігівській міській лікарні¹⁷. П. П. Дєполович залишив по собі значну науково-медичну спадщину у формі "лікарських

---

16 Календарь Черниговской губернии. Вып. 1894 – 1915 гг.

17 ДАЧО. – Ф. 752. – Оп. 1. – Спр. 1. Протокол заседания Коллегии Губздрава, 25 июня 1920 г. – Арк. 1, 97;

Там само. – Ф. 752. – Оп. 1. – Спр. 498. О назначении Дєполовича П. П. временно исполняющим дела Завгубздрава. – Арк. 181, 260;

Список медицинских врачей СССР (на 1 янв. 1924 г.) – Москва : Изд. Наркомздрава РСФСР, 1925. – С. 367.

записок та порад". Впродовж тривалого часу був популярним його підручник судової медицини (1907)¹⁸.

Петро Платонович ніколи не забував своєї малої батьківщини й не втрачав зв'язків із селом, де минули його дитинство та юнацькі роки. Власним коштом він сплачував грошові премії кращим учням Ковчинської школи. З певної суми заощаджень, покладеної в банк, щороку наростали відсотки – 25 рублів, які П. П. Дєполович переказував навчальному закладу. Тож протягом 1906 – 1914 рр. троє кращих випускників отримували нагороди за сумлінне навчання: одну в сумі 9 рублів, дві інших – по 8.

*Підручник
судової медицини
П. П. Дєполовича.*

[В 1905 г.] уроженец с .Ковчина, земский врач Дєполович, внес в управу 700 р. с тем, чтобы проценты этой суммы употреблялись на пополнение Ковчинской народной библиотеки и на награды ученикам Ковчинской школы¹⁹.

Сергій Платонович Дєполович народився в 1867 р. У 1894 р. здобув медичну освіту за спеціальністю "внутрішні хвороби й хірургія" і став військовим лікарем. Службу проходив у 34-му піхотному Севському генерала графа Каменського полку. За час воєнної служби С. П. Дєполович зробив блискучу професійну кар'єру. Хоча він і служив у армійському відомстві, однак не був кадровим військовим. На той час військовим лікарям не присвоювалися офіцерські звання, а тільки цивільні класні чини відповідно до Табелю про ранги. Тож до 1902 р. С. П. Дєполович був молодшим лікарем полку і мав чин колезького асесора (8 клас), що відповідав армійському чинові капітана. У червні 1902 р. за

18 Дєполович П. П. Краткий учебник судебной медицины. – Киев : Тип. С. В. Кульженко, 1907. – V, 312 с.

19 Хижняков В. М. Чернігівська старовина. – Чернігів : Десна Поліграф, 2016. – С. 228.

вислугою років одержав чин надвірного радника (7 клас, підполковник). Разом з полком брав участь у російсько-японській війні 1904 – 1905 рр.²⁰

У 1907 – 1910 рр. Севський полк дислокувався у Полтаві. Сергій Платонович мав чин колезького радника (6 клас), що відповідав армійському чину полковника. З 22 січня по 29 червня 1908 р. С. П. Дєполович був прикомандирований до Петровського Полтавського кадетського корпусу²¹.

Під час Першої світової війни служив бригадним лікарем 2-ї Фінляндської стрілецької бригади. Службу закінчував на посаді дивізійного лікаря 2-ї Фінляндської стрілецької дивізії у чині статського радника (5 клас).

Дєполович Сергей, коллежский советник, исправляющий должность бригадного врача 2-й Финляндской стрелковой бригады, пожалован за отличия в делах против неприятеля Орденом Святого Равноапостольного князя Владимира 4 степени. 3 мая 1915 г.²²

Після демобілізації в 1917 р. С. П. Дєполович повернувся до Ковчина. У 1920-х рр. працював дільничним лікарем Березнянської лікарні. У червні 1924 р. він трагічно загинув від розбійного нападу біля містечка Березна (нині селище Менського р-ну Чернігівської обл. за 18 км від Ковчина). Поховали його на ковчинському цвинтарі біля церкви, поряд з могилою батька. Після зруйнування церкви, в часи панування атеїзму,

---

20 Высочайшие приказы, алфавитный указатель, Дєполович. [Электронный ресурс]. URL: <http://ria1914.info>;

Фотоальбом 34-го пехотного Севского полка в период Русско-Японской войны 1905 года. [Электронный ресурс]. URL: <https://vadimus58.livejournal.com/79871.html>.

21 Справочная книжка по Полтавской губернии на 1908 год. – Полтава : Типо-литография губ. правления, 1908. – С. 32, 89;

Полтавский календарь на 1909 год / Издание Полтавского губ. стат. комитета. – Полтава : Типо-литография губ. правления, 1909. – С. 31;

Памятная книжка Полтавской губернии на 1910 год. / Издание Полтавского губ. стат. комитета. – Полтава : Типо-литография губ. правления, 1910. – С. 40;

Ромашкевич А. Д. Материалы к истории Петровского Полтавского кадетского корпуса с 1-го октября 1907 г. по 1-е октября 1908 г. Год пятый. – Полтава, 1908. – С. 11.

22 Высочайшие приказы, алфавитный указатель, Дєполович. [Электронный ресурс]. URL: <http://ria1914.info>.

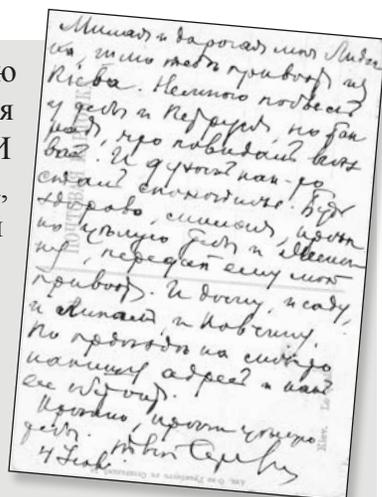
ці поховання тривалий час лишалися недоглянутими. Проте вони завжди були огорожені, над ними буйно цвів бузок, а всі ковчинці знали, що там знайшли вічний спокій Деполовичі. Над однією з уцілілих могил у 1983 р. встановили скромний цегляний надгробок з меморіальною дошкою про С. П. Деполовича.

Невдовзі по смерті Сергія Платоновича його брат Петро Платонович розібрав ще добротний батьківський будинок і перевіз його до Чернігова. Цей будинок згорів під час пожежі міста в серпні 1941 р.

Петро, Сергій та Лідія Деполовичі все життя підтримували теплі родинні стосунки. Про це – коротенька листівка, поспіхом написана Сергієм мимоїздом через Київ.

Милая и дорогая моя Лидочка, шлю тебе привет из Киева. Немного побыл у тебя и Петруся, но так рад, что повидал всех вас. И душою как-то стал спокойнее. Будь здорова, милая, крепко целую тебя и Женечку, передай ему мой привет. И дому, и саду, и липам, и Ковчину. По приезде на место напишу адрес и как все обстоит. Крепко, крепко целую тебя.

Твой Серж.
4 июля.

Їдучи далеко, можливо на війну, Сергій згадує родинний дім і Ковчин. А чи пам'ятають ковчинці ту величезну липу, що до середини 1980-х височіла біля колишньої садиби Деполовичів?

На жаль, практично немає достовірних відомостей про молодших сестер Лідії Платонівни Деполович. Припускаємо, що найменша Маріамна (Маргалина) померла ще в дитинстві, про що свідчить позначка у вигляді хреста в метричному записі про її народження. ~~Марія (Маня), за свідченням ковчинського старожила, все життя мешкала в с. Ковчині (принаймні до кінця 1920-х рр.) і була розумово недужою, можливо, внаслідок перенесеної хвороби в дитинстві.~~

ЛІДІЯ

Лідія виростала в родині, де панували духовність і освіченість, шаноблива вихованість і взаємна повага. Ці шляхетні якості, глибоко вкорінені в династії Деполовичів, члени родини пронесли через усе життя, піклуючись і допомагаючи одне одному. Виховання в сім'ї православного священика в майбутньому сприяло формуванню духовного багатства особистості Лідії Платонівни та духовної насиченості її педагогічних ідей.

Дитячі роки Ліди минули в рідному Ковчині, тут же вона здобула й початкову освіту. Ковчинська школа (спочатку дячківська, а потім церковнопарафіяльна), яка діяла в селі принаймні від 1747 р., у 1875 р. була перетворена в земську – Ковчинське однокласне початкове училище²³. Школа перейшла на класно-урочну систему викладання. Одними з перших фахово підготовлених учителів, яких повітове земство направило для викладання в Ковчинське училище, було подружжя Ющенків – Дмитро Йосипович і Аделаїда Миколаївна²⁴. Саме вони й дали освіту Лідії Деполович. Та найпершим учителем Ліди був батько – священик ковчинської Георгіївської церкви, законовчитель і попечитель місцевої школи Платон Деполович. Він завжди підтримував освіту на селі, і не в останню чергу саме його стараннями Ковчинське училище визнавалося одним з кращих у повіті. Деполовичі взагалі вирізнялися поміж жителів села високою духовністю і особливим ставленням до освіти. Тому не

---

23 Доклады в связи с отчетом Черниговской уездной земской управы по народному образованию за 1896 год. – Чернигов, 1897. – С. 21;

Спугай С. М., Халімон Н. М. Учителем школа стоїть... : до 150-річчя Ковчинської школи. – Київ : Логос, 2012. – С. 8 – 42.

24 Памятная книжка Киевского учебного округа. Ч. 4 : Черниговская губерния. – Киев : Типогр. С. В. Кульженко, 1889. – С. 17.

дивує той факт, що свій професійний шлях Лідія Платонівна пов'язала з педагогічною діяльністю.

Після навчання в Ковчинській земській школі Лідія в 1885 р. вступила до Чернігівської жіночої гімназії, яку закінчила в 1893 р.²⁵ Свій педагогічний шлях розпочала в Количівці (нині село Чернігівського району), де вчителювала з 1894 до 1901 р.

Учительница Лидия Платоновна Демолович, окончила курс женской гимназии, в службе и настоящей должности с 24 января 1894 г., содержания 200 рублей²⁶.

Протягом 1901 – 1908 рр. Л. П. Демолович була вчителькою Ковчинської земської школи, де навчала учнів одразу трьох класів²⁷.

У 1909 р. Лідія Платонівна переїхала до Чернігова. На чернігівський період припадають важливі події її особистого життя. 19 серпня 1909 р. Лідія Платонівна вийшла заміж за Прокопія Митрофановича Чмеля, котрий походив із заможних селян с. Количівки і за метрикою батька був козаком. За сімейною легендою його предки отримали земельний наділ від Катерини II, що начебто засвідчував документ, який у сім'ї називали "записочкой от матушки". За тогочасною традицією молоді вінчалися на батьківщині нареченої, у Ковчині. Свідками з боку нареченого були фельдшер Іван Михайлович Зеленуха і паламар Лев Якимович Кучеровський, з боку нареченої – брати Лідії – Петро Платонович і Сергій Платонович Демоловичі. Обряд таїнства здійснив отець Іоанн Митькевич.

Цей шлюб не був звичним хоча б тому, що на час його укладання Лідії Платонівні йшов уже 40-й рік, а її обранцю Прокопу Митрофановичу виповнилося 23. Ми не вправі коментувати такий вибір наречених. Значимо

---

25 ДАЧО. – Ф. 593. – Оп. 1. – Спр. 1431. Відомість учителів Чернігівської 18-ї Української школи ім. М. Коцюбинського. – 1 арк.

26 Свод постановлений Черниговского уездного земского собрания по народному образованию за 1886 – 1894 гг. – Чернигов : тип. губ. земства, 1895. – С. 201; Памятная книжка Киевского учебного округа. Ч. 4 : Черниговская губерния. Вып. 1894 – 1901 гг.

27 Памятная книжка Киевского учебного округа. Ч. 4 : Черниговская губерния. Вып. 1902 – 1909 гг.

лише очевидне – Лідія Платонівна, вихована в душі православної моралі, не могла дозволити собі інших стосунків, ніж законний церковний шлюб. Мріючи про власну дитину, вона не могла допустити, щоб дитина з'явилася на світ поза шлюбом, з принизливим тавром "незаконнорожденный" на все життя. І дуже тішилася, коли через два роки у подружжя народився син Євген. Хлопчика охрестили в ковчинській Георгіївській церкві 29 червня 1911 р. Хресними батьками малюка стали найближчі родичі – Сергій Платонович Дєполович і дружина Петра Платоновича Анастасія Степанівна Дєполович. Однак сімейне життя пари не склалося, і майже одразу після народження сина подружжя припинило стосунки, хоча офіційно розлучення було оформлене лише в 1920 р.

Починаючи з 1909 р., Л. П. Дєполович викладала у школах Чернігова. Тринадцять років – аж до 1922-го – вона працювала вчителем 5-ї Радянської школи (з 1922 р. – імені Леніна). Лідія Платонівна навчала дітей-початківців, мала 18-й професійний розряд і величезне педагогічне навантаження – 36 годин щотижня²⁸.

З 1922 р. досвідчений педагог Л. П. Дєполович працює у 18-й Українській школі імені М. Коцюбинського. Станом на 1923 р. у цьому закладі нараховувалося 252 учні та 16 учителів. Лідія Платонівна і тут навчала дітей початкової ланки, була вчителькою і класним вихователем II групи, мала вже 12-й розряд і 32 години на тиждень. Також вона завідувала шкільною бібліотекою і вела учнівські гуртки (4 години). Її заробітна плата у 1922 р. становила 21,32 рублів золотом або 2 132 000 рублів радянськими знаками. Крім того, вчителі школи отримували харчові пайки. Лідія Платонівна за своїм 12-м розрядом отримувала 35 паїв, у тому числі 26,25 кг борошна й 3,4 кг крупи²⁹.

---

28 Там само. – Ф. 593. – Оп. 1. – Спр. 37. Доповідна записка в Губнарос голови шкільної ради Чернігівської 5-ї Радянської школи про розподіл робочих годин серед працівників школи. – С. 7;

Там само. – Ф. 593. – Оп. 1. – Спр. 1040. Протоколи засідань шкільних рад шкіл м. Чернігова. – С 17, 20.

29 Там само. – Ф. 593. – Оп. 1. – Спр. 1431. Відомість учителів Чернігівської 18-ї Української школи ім. М. Коцюбинського. – 1 арк.;

Там само. – Ф. 593. – Оп. 1. – Спр. 850. Відомість на харчові пайки для колективу службовців 18-ї Української школи ім. Коцюбинського за березень 1922 р. – С. 15, 22.

День рождження: 8 іюля 1886 г.
День крещення: 8 іюля 1886 г.
Имя: Прокофій
Родители: козак Митрофан Кирилов Чмѣль и законная его жена Дарія Гордѣва, оба православные.
Восприемники: козак Осип Іовлев Антипчик и Михаила Чмѣля дочь, дѣвица Евдокія.

Метричний запис про народження П. М. Чмеля³⁰.

День бракосочет.: 19 августа 1909 г.
Жених: козак Прокофій Митрофанов Чмель, 23 года, вѣроисповеданія православного, первым браком.
Невѣста: дочь священника Лидія Платонова Депенлович, 40 лет, вѣроисповеданія православного, первым браком.
[по жениху:] Фельшар Иван Михайлович Зеленуха и Лев Акимов Кучеровский,
Поручители: по невѣстѣ: Петр Платонов Депенлович и Сергей Платонов Депенлович.

Метричний запис про вінчання П. М. Чмеля та Л. П. Депенлович³¹.

День рождження:
День крещення: 29 іюня 1911 г.
Имя: Евгений
Родители: козак с. Ковчина Прокофій Митрофанов Чмель и законная его жена Лидія Платонова, оба православные.
Восприемники: врач Сергей Платонович Депенлович и жена врача Анастасія Стефанова Депенлович.

Метричний запис про хрещення Є. П. Чмеля³².

30 ДАЧО. – Ф. 679. – Оп. 10. – Спр. 516. Метрична книга церкви Різдва Богородиці с. Количівки, 1886 р. – Арк. 473 зв. – 474.

31 Там само. – Ф. 679. – Оп. 10. – Спр. 1394. Метрична книга Георгіївської церкви с. Ковчина, 1909 р. – Арк. 647 зв. – 648.

32 Там само. – Ф. 679. – Оп. 10. – Спр. 1461. Метрична книга Георгіївської церкви с. Ковчина, 1911 р. – Арк. 149 зв. – 150.

Формування та становлення педагогічного світогляду Лідії Дєполович припадають на початок ХХ ст. – час кардинальних політичних, соціальних та економічних змін. Період 1917 – 1920 рр. – особливий в історії України. Це доба Центральної Ради, Гетьманату та Директорії – час, коли дух національного відродження спонукав до змін в освітній галузі. Саме в цей час виник "Проект єдиної школи на Україні". Влітку 1917 р. спеціальна комісія Товариства шкільної освіти внесла його на розгляд II Всеукраїнського учительського з'їзду, що відбувався в Києві 10 – 12 серпня 1917 р. З доповідями на з'їзді виступили П. Холодний та О. Музиченко. З'їзд ухвалив: в основу розбудови нової школи в Україні мають бути покладені принципи народності (рідна мова навчання, широке ознайомлення учнів з рідним краєм, історією, культурою, літературою, мистецтвом, звичаями й побутом рідного народу), доступності, обов'язковості, світськості, всебічного розвитку особистості, зв'язку навчання з працею і життям. Висувалося завдання створення єдиної загальноосвітньої 7-річної школи, після закінчення якої учні могли б успішно продовжувати навчання в середніх і вищих навчальних закладах. Все це сприяло створенню в Україні в 20-х роках ХХ ст. оригінальної освітньої системи, яка була виявом творчості українського суспільства³³.

На чернігівський період життя Л. П. Дєполович припадає її становлення як методиста початкової освіти. Зосередивши свої інтереси на проблемах навчання в початковій школі, вона працювала над методами навчання читанню й письму, розвитку усного мовлення дітей, досліджувала питання вдосконалення майстерності вчителя. У Чернігові Л. П. Дєполович започаткувала ґрунтовні педагогічні дослідження з вивчення уподобань учнів та рівня їхньої компетенції з різних питань. Вона пропонувала практичні способи вияву дитячих інтересів: анкетування, запитання дітей у формі "поштової скриньки", спостереження мотивів вільної творчості учнів (через малювання, ліплення, аплікацію), дослідження вільного читання та спостереження реакції дітей на різні моменти шкільної роботи. Ці розвідки стали основою подальших публікацій у фаховій періодиці³⁴. Вони показують, як формувалися дитиноцентричні погляди Л. П. Дєполович щодо початкової освіти. У їх центрі – внутрішній і навколишній світ маленького

---

33 Українська педагогіка в персоналіях. Кн. 2 : ХХ століття / ред. О. В. Сухомлинська. – Київ : Либідь, 2005. – С. 199.

34 Дєполович Л. П. Орієнтація в суспільствознавстві // Радянська освіта. – 1930. – № 7. – С. 50 – 52.

школяра, комплексний підхід до навчання, турбота про здоров'я учнів. Цей новаторський світогляд стане засадничим у всіх методиках початкового навчання школярів, розроблених Л. П. Дєполович.

Педагогічний стаж Л. П. Дєполович станом на 1923 р. складав рівно 30 років³⁵. Професійних надбань і спостережень за цей час накопичилося чимало, і Лідія Платонівна взялася за складання навчальних посібників. Адже підручників, які б відповідали принципам доступності, народності, всебічного розвитку особистості (тобто тим принципам, про які йшлося на II Всеукраїнському учительському з'їзді 1917 р.), справді бракувало.

У середині 1920-х рр. вона уклала свій перший авторський буквар "Нумо читати!", який побачив світ у Державному видавництві України 1926 р. накладом у 50 тис. примірників і був рекомендований як базовий підручник для початкової освіти³⁶. На час появи свого першого підручника Лідії Платонівні було вже 57, а видавнича діяльність для неї тільки починалася!

Буквар "Нумо читати!". 1926, 1929 рр.

35 ДАЧО. – Ф. 593. – Оп. 1. – Спр. 1040. Протоколи засідань рад шкіл м. Чернігова. – С 1.

36 Бібліографічні описи усіх видань Л. П. Дєполович наведені в додатку.

Буквар "Нумо читати!" побудований за аналітико-синтетичним принципом, заснованим на цілому слові. У підручнику витримана певна послідовність добору літер: від простих до складніших, від голосних та приголосних звуків з чіткою вимовою до звуків, що в деяких сполученнях вимовляються нечітко або мають складнішу графічну форму. Книжка насичена сюжетними ілюстраціями, з якими пов'язаний текст. Часто слова в реченні замінені мініатюрами предметів, або цифрами, що показують кількість зображених предметів.

Л. П. Дєполович була людиною критичною й вимогливою, передусім до себе. Після публікації свого першого букваря вона 23 червня 1927 р. звернулася із заявою до Державного видавництва України про виправлення помилок, допущених у виданні. Вона навела 12 положень щодо корекції тексту. Необхідність виправлень пояснила аргументовано з точки зору методики та психологічних особливостей дітей першого року навчання. Наприклад, вона рекомендувала "вводити поволі писаний шрифт, уникати спочатку складної графічної форми великих літер і на початку речення давати велику літеру найпростішої форми"³⁷. Лист Л. П. Дєполович був позитивно розглянутий правлінням Держвидаву, й 1929 р. у світ вийшло друге видання букваря, уже півмільйонним тиражем.

Л. П. Дєполович вважала буквар своєю головною книгою. А для школяра-першокласника буквар – це ключ до світу знань, дороговказ, від якого значною мірою залежить ставлення дитини до навчання, її успіхи не лише в науці, але й загалом у житті. Тому Л. П. Дєполович вдосконалювала буквар усе своє життя. У методичних порадах вчителю початкової школи, які видавалися впродовж 1933 – 1945 рр. під загальною назвою "Як навчати грамоті за букварем", вона детально викладала методи роботи з підручником для якомога якіснішого засвоєння матеріалу учнями. Тож зупинимося на основних положеннях методичної спадщини Л. П. Дєполович, які вона розробляла ще з початку 20-х рр. минулого століття, і які не втратили актуальності до сьогодні.

Головною метою початкової освіти завжди було і є навчання грамоті. Тому основними завданнями учителя початкової школи Л. П. Дєполович вважала навчити дітей читати, зв'язно говорити, охайно й каліграфічно

---

37 Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі – ЦДАВОУ). – Ф. 177. – Оп. 2. – Спр. 1880. Заява до ДВУ від Л. П. Дєполович про видання її букваря "Нумо читати", 1927 р. – 3 арк.

правильно писати, засвоїти техніку обрахунку за умови збереження здоров'я дітей. Проте метою сучасної школи, на її думку, мало бути не лише забезпечення елементарної грамотності учнів, а й виховання свідомих, активних членів суспільства. Тож учитель повинен приділяти належну увагу виховній роботі.

Л. П. Дєполович виступала за нову початкову школу. Вона критично ставилась до старих методів навчання грамоті й рекомендувала відкинути їх як недоцільні. Зокрема, спостерігаючи за роботою тогочасних шкіл, вона бачила, що багато вчителів починають вивчення з учнями абетки в алфавітному порядку і лише потім переходять до читання. Критикуючи такий підхід, вона радила починати навчання, виходячи з живої мови: "На простих прикладах треба показати учням, що наша мова складається з окремих слів, а кожне слово – з окремих звуків, і пояснити, що кожний звук на письмі зображується окремим значком – буквою. Букви нашої азбуки – це значки тих звуків, з яких складаються всі слова нашої мови".

Важливо, на думку Л. П. Дєполович, щоб з перших днів роботи в класі вчитель працював над розвитком зв'язного мовлення дітей. У період опрацювання букваря можна й треба запроваджувати основні прийоми розвитку усної мови: роботу над лексикою дітей; роботу з малюнком; роботу над усною розповіддю. Усі ці види роботи органічно пов'язані з опрацюванням сторінок букваря.

Методистка вважала за необхідне зосередити головну увагу на особистості вихованця. Наполягала на організації активної та свідомої діяльності учнів, спрямованій на засвоєння навчального матеріалу. Сучасна дидактика вважає, що діяльність учителя полягає не в простій передачі учням певної суми знань, а в організації активної роботи учнів, спрямованій на засвоєння нових знань, умінь і навичок. Саме на цьому в 30-х роках ХХ століття наголошувала й Л. П. Дєполович. Одним з основних завдань учителя початкової школи вона вважала зацікавити дітей навчанням, рекомендувала частіше використовувати привабливі для дітей моменти (ігри, екскурсії, ін.).

Л. П. Дєполович пропагувала комплексний підхід до одночасного навчання читанню й письму. Цей підхід був новаторським, адже згідно з діючою методикою навчання грамоти у народних школах України кінця ХІХ – початку ХХ ст. дітей спочатку вчили читати, а писати вони навчалися

набагато пізніше. Ідею про єдність навчання читанню й письму в цей період обґрунтовували також О. Музиченько, О. Попов та інші педагоги³⁸.

Водночас важливого значення Лідія Платонівна надавала диференційованому підходу до навчання. Під час повторення вивчених букв вона радила обов'язково прописувати їх зі слабшими учнями. Для формування каліграфічних навичок методистка пропонувала використовувати на уроках письма завдання з переписування слів і речень, а на уроках мови та читання – комбінувати різні види роботи: читання за рухомою азбукою, складання слів, читання уривків з букваря, писання букв на дошці й самостійно. Під охайністю письма Л. П. Дєполович розуміла не тільки чисте письмо без помарок, а й правильне заповнення рядків і сторінок у зошиті.

Лідія Платонівна надавала важливого значення здоров'ю дітей і рекомендувала проводити на уроці короткі фізкультхвилинки.

У 1927 р. Л. П. Дєполович переїхала до Києва, де продовжила займатися вчительською діяльністю, а також складанням та впорядкуванням посібників для навчання грамоти.

Саме тоді, на початку 1926 р., при Всеукраїнській академії наук почало функціонувати Бюро педагогічної інформації та консультацій. Воно об'єднало методистів Києва, налагоджувало й підтримувало зв'язки з сільським учительством. Бюро поживило освітню науково-дослідну роботу, сприяло поширенню педагогічних знань і літератури й загалом позитивно вплинуло на розвиток освітянської думки в Україні в 20-х рр. ХХ ст.³⁹

Доленосною для Л. П. Дєполович стала зустріч з педагогом Олександром Матвійовичем Астрябом, котрий керував сектором методики викладання математики згаданого вище Бюро. Він був прихильником викладання шкільних предметів у напрямку розвивального навчання, використання методів спостереження й порівняння, які б спонукали учнів до самостійних висновків. У цій новаторській

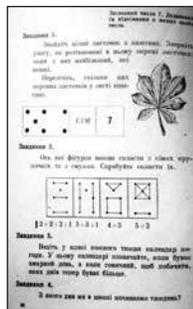
О. М. Астряб

---

38 Українська педагогіка в персоналіях. Кн. 2... – С. 202, 283.

39 Там само. – С. 332.

діяльності О. М. Астряб та Л. П. Деполович виступали однодумцями. Результатом їхньої співпраці став вихід 1928 р. підручника "Математичний задачник. Перший рік навчання в міській трудшколі" накладом 2 тис. примірників. А наступного 1929 р. загальний тираж становив 35 тис. примірників.

Математичний задачник. 1928 р.

Автори книги вже самою назвою "Задачник" та приміткою "Перший рік навчання в міській трудшколі" вказують для кого та для чого призначено їхню книжку. Але в цілому книга має характер підручника з математики. Крім загальної програми, вона містить також багато методичних рекомендацій. На це вказували й рецензенти "Математичного задачника" у 1927 р.⁴⁰ Причому вони радили скоротити методичні сторінки посібника, посилаючись на те, що діти першого року навчання самостійно їх не прочитають. Дивлячись на це з точки зору сьогодення й сучасного особистісно-орієнтованого підходу до навчання, можна посперечатися з критиками й віддати належне методичному таланту Л. П. Деполович. Адже методичні сторінки посібника – це не що інше як рекомендації для роботи з обдарованими дітьми, які до школи йдуть підготовленими. Вони спонукають дітей до дослідницької діяльності, привчають самостійно вчитися, що є дуже важливим. До того ж рецензенти відзначали влучність методичних порад авторів.

Загальний порядок викладу матеріалу "Математичного задачника" – програмово-хронологічний. На його сторінках розміщено задачі та вправи, об'єднані у великі комплексні теми. Завдання складені так, що діти самі мають знаходити числа в життєвому оточенні, і майже немає задач з числами в їх абстрактному розумінні. Фабулу таких задач автори беруть з відповідної

40 ЦДАВОУ. – Ф. 177. – Оп. 2. – Спр. 1881. Рецензія на підручник Л. Деполович та Ол. Астряба "Математичний задачник", 1927 р. – 2 арк.

теми або просто з життя, що оточує дитину. Розв'язуючи завдання, учні засвоюють техніку рахунку й відшукують взаємини між величинами та числами. Це робить підручник доступним, цікавим і змістовно наближеним до життя, а використання вправ із повсякденного оточення спонукає учнів до простих математичних досліджень.

Робота із задачником розрахована на три триместри на основі комплексних тем "Наша школа. Класна кімната", "Гігієна в класі та класні організації", "Ознаки осені в природі", "Осіньня праця в місті та селі", "Зміна положення сонця", "Природа та життя людей взимку", "Ознаки наближення весни", "Весняна робота по садках та городах", "Впорядкування міста", "Охорона здоров'я". Уже за цими заголовками можна судити, як тісно автори пов'язали математику з навколишнім світом і щоденним життям дітей.

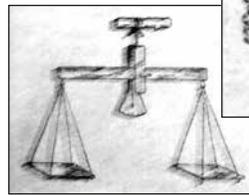
Крім формування математичних навичок та знань, школярам прищеплювалися й інші навички: суспільно-організаційні (зацікавленість школою, дотримання правил поведінки в класі та школі, виконання обов'язків чергових тощо), природознавчі (спостереження явищ природи), гігієнічні (важливість чистоти в побуті, необхідність прибирати за собою, не насмічувати й т.п.), трудові (елементарні процеси з самообслуговування, весняні/осінні роботи в саду, полі тощо), суспільно-політичні (знання державних свят), здоров'язберігаючі та ін.

Практичним методам навчання автори відвели провідну роль. Саме тому в "Математичному задачнику" доволі часто можна зустріти завдання на зразок "Підійть до шевця та довідайтеся, як шують чоботи. Скільки коштує халява, підощва. А тоді обчисліть, скільки будуть коштувати всі чоботи" або "Обміряйте ваші вікна та обчисліть, скільки метрів паперової стрічки треба нарізати, щоб заклеїти кожне вікно на зиму". Завдання такого типу привчають учнів думати й діяти самостійно, не допускати підказування та копіювання. А це одна з важливих умов стимулювання творчої активності учнів.

Розробляючи завдання, Л. П. Деполович радила учителям "використовувати не книжковий матеріал, а ті числа, що самі діти знаходять в життєвому оточенні". На сторінках "Математичного задачника" вона наполегливо спонукала учнів перевіряти й застосовувати свої знання на практиці, використовувати навколишню дійсність і як джерело знань, і як галузь їх практичного застосування. Л. П. Деполович вчила своїх

вихованців, як з підручного матеріалу можна зробити метр, де і як ним користуватися. Пояснення кубічного метра теж подається наочним способом: вона пропонувала учням удома виготовити лозини завдовжки 1 м, зв'язати їх так, щоб утворився куб, і скласти в цей куб дрова – вийде кубічний метр дров. Серед інших практичних завдань – виготовлення сонячного годинника, годівнички для птахів, терезів та ін. Уся технологія виготовлення була чітко розписана в підручнику.

Крім того, "Математичний задачник" насичений завданнями спостережницького характеру за об'єктами навколишнього середовища, природними явищами, погодою, тваринами та рослинами.

*Математичний задачник. 1928 р.
Практичні завдання.*

Високу оцінку слід дати ігровому стилю "Задачника". Досить часто Л. П. Дєполович та її співавтор брали за основу завдань якусь гру, радили дітям самим погратися, щоб здобути математичні навички. У підручнику чимало приказок, загадок, задач-жартів, наприклад: "Сидять три коти, проти кожного кота по два коти. Скільки всіх котів? Бігли свині: одна попереду двох, одна поміж двох, одна позаду двох. Скільки всіх свиней?" У кінці сторінки – підказка: станьте спочатку так, як сиділи коти, потім так, як бігли свині.

Після великих розділів у задачнику передбачені контрольні завдання та вправи. Наприкінці підручника автори розмістили цікавий довідник, до якого увійшли таблиці арифметичних дій над числами, міри часу, довжини, ваги, різноманітні цікавинки про те, хто скільки може прожити, скільки харчу потребує щодня худоба, скільки зернят різного насіння припадає на грам тощо. Наостанок автори подають "Розмову про числа та цифри" – оповідання про те, як люди навчилися рахувати, писати числа цифрами, як поступово змінювалися цифри.

"Математичний задачник" написано живою розмовною мовою, а тому він легко сприймається читачем. Завдання підручника сформульовані простими реченнями, твердження подаються чітко, що дозволяє використовувати задачник для сімейного читання або самостійного опрацювання.

Лідія Дєполович однією з перших в історії української школи запропонувала й обґрунтувала практичний метод навчання, зорієнтований на активність і свідомість учнів. Цей метод привчає учнів мислити, самостійно знаходити істину. Ідеї практичного й розвивального навчання є стрижневими в навчально-методичних працях Л. П. Дєполович. Це були сміливі й передові ідеї того часу, які не втратили актуальності й у сьогоднішні.

У 1928 р. вийшло друком логічне продовження букваря "Нумо читати!" – "Перша читанка" Л. П. Дєполович. Ця книга розрахована на школярів першого року навчання. Знайомство з "Першою читанкою" свідчить, що авторка дуже добре справилася з методикою добору матеріалу: прекрасна мова, цікавий у більшості матеріал, доступний для дітей за формою і змістом. До книги увійшли художня проза, вірші, прислів'я та завдання, які мають практичний життєвий зміст ⁴¹.

Лідія Дєполович розуміла, що художні тексти сприяють розвитку дитячої пам'яті, мовлення, творчих здібностей, збагаченню словникового запасу та розширенню світогляду учнів, тому пропонувала різножанрові тексти. Для читання авторка добирала оповідання природничо-наукового (про тварин, птахів, рослини), географічного та історичного характеру. Вона звертала увагу вчителів на те, що учнів слід привчати до опрацювання текстів, які б заохочували до роздумів, осмислення, порівняння, причому діти самі повинні вміти пояснювати зміст прочитаного, знаходити зв'язок між окремими моментами тексту, необхідну інтонацію для відтворення інформації, робити логічні висновки.

"Перша читанка" у 1928 р. вийшла накладом 15 тис. примірників, а її перевидання 1929 р. – накладом 20 тис. примірників.

Важливою подією в педагогічній діяльності Л. П. Дєполович стали знайомство і співпраця з Олександром Федоровичем Музиченком, одним із засновників національної системи освіти в Україні. О. Ф. Музиченко був широко відомим в освітянських колах того часу як носій національних ідей, творчий педагог-практик, прихильник демократичних і гуманістичних засад діяльності школи та вчителя. Він негативно ставився до школи, яка пригнічує особистість дитини, не відповідає її природним нахилам

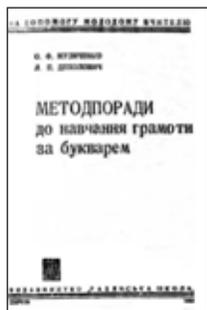
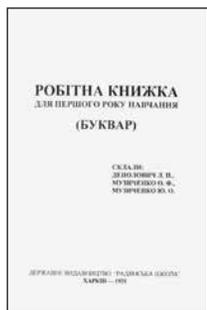
41 ЦДАВОУ. – Ф. 177. – Оп. 2. – Спр. 1879. Рецензія на підручник Л. Дєполович "Перша читанка", 1927 р. – 1 арк.

і не спрямована на формування самостійності й самодіяльності дитини. Найбільше він симпатизував представникам індивідуальної педагогіки, які розглядали діяльність педагога як творчість і вбачали мету виховання в розвитку особистості як унікальної індивідуальності⁴².

О. Ф. Музиченко

Погляди О. Ф. Музиченка на освіту справили значний вплив на формування педагогічного світогляду Л. П. Дєполович. Цим творчим дуєтом було упорядковано не один буквар, написано чимало методик. Так, 1930 р. вийшла з друку їхня спільна "Робоча книжка для першого року навчання (для села)", наступного 1931 р. – "Робітна книжка для першого року навчання (Буквар)", у 1933 р. з'явився "Буквар", впорядкований О. Ф. і Ю. О. Музиченками та Л. П. Дєполович. Ці буквари перевидавалися до 1937 р. мільйонними тиражами не один раз. Майже до кожного з видань склалися авторські методичні посібники: "Методичні зауваження для вчителя" (1933), "Методпоради до навчання грамоти за букварем" (1933), "Як навчати грамоти за букварем" (1934).

Робітна книжка для першого року навчання (Буквар). 1931 р.

Методичні посібники Л. П. Дєполович та О. Ф. Музиченка. 1933, 1934 рр.

42 Українська педагогіка в персоналіях. Кн. 2... – С. 197 – 198.

Просто і змістовно цікаво оформлені сторінки букваря. Кожна сторінка об'єднана певним сюжетом, що розгортається в основному малюнку і в тексті. Оформлення сторінки майже всюди таке: угорі основний малюнок, під ним слово, на якому діти мають вивчати певну літеру. Нижче, з лівого боку сторінки малюнок тієї речі, назву якої визначає слово, а під малюнком те ж саме основне слово. Цей другий малюнок уведено, щоб ізолювати річ від загальної картини, сконцентрувати на ній увагу дитини й утворити асоціацію між образом самої речі та словом. Поруч подано аналіз слова. Далі йде текст. Під ним – писане слово або речення, пов'язане зі змістом тексту. А щоб дитина глибше проникала в суть, щоб засвоєння було справжнім, а не формальним, майже кожен ідею забарвлено емоційно – віршиком, цікавим малюнком, іноді смішним епізодом.

На початку 1930-х рр. у роботі з молоддю на перше місце було поставлено комуністичне виховання – партія, комсомол, дитячий рух, ради, виробництво, колгоспи. Так кардинально змінилася парадигма освіти: від дитини як центру педагогічного процесу школа перейшла до висунення на передній план оточення, причому у вкрай політизованому розумінні. Це позначилося на змістовному наповненні підручників, навіть для найменших школярів. Дедалі більше сторінок букваря набули політичного спрямування. Навчання грамоті доводилося викладати на основі тем суспільствознавчого характеру, як-от: індустріалізація країни, колективізація сільського господарства, революційні свята, вожді пролетаріату. На догоду політичним подіям, у букварі з'явилися тексти про засудження куркулів (початок 1930-х) або викриття шпигунів (початок 1940-х). Засилля політики сприймалося як належне тогочасним суспільством, викликаючи справедливую критику за кордоном. Українська діаспора вказувала на прокомуністичне ідеологічне спрямування і загальний антиукраїнський характер першого дитячого підручника⁴³. Докоряти за це авторам без урахування тогочасної дійсності некоректно, адже змістовне, а надто ідеологічне наповнення букваря відображало реалії тогочасного радянського життя⁴⁴.

Очевидно, і Л. П. Деполович, і О. Ф.Музиченко розуміли хиби політизації освіти. Особливо важко переживав різку зміну шкільної політики О. Ф.Музиченко. У 1930-х рр. відомий педагог відійшов від

43 Чубатий М. Духова пожива українців під большевиками // Свобода : укр. щоденник. – Нью-Йорк. – 1947. – 15 лют. – С. 2.

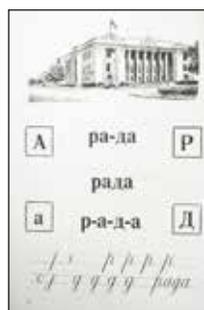
44 Лаврут О. О. Відгомін радянського будення на сторінках "Букваря" 1946 року видання // Гілея. – 2017. – Вип. 119. – С. 88 – 92.

науково-просвітницької і викладацької діяльності: він не виступав ні перед учителями, ні на сторінках преси. Прийнявши ідеологічні правила, продиктовані новою владою, Л. П. Дєполович і О. Ф. Музиченко не змінили власних педагогічних поглядів і у своїх букварях продовжували активно втілювати в життя ідеї розвивального навчання та педагогіки особистості.

У 1936 – 1940 рр. Лідія Дєполович активно працювала над створенням новаторських підручників для шкіл грамоти (шкіл дорослих). У 1936 р. у співавторстві з Тамарою Гурвич з'явився "Буквар для шкіл грамоти", а від 1940 р. Л. П. Дєполович вже одноосібно редагувала цей підручник. До букварів були видані методичні посібники – "Як навчати грамоти за букварем Дєполович і Гурвич для шкіл неписьменних" (1936) та "Як навчати грамоти за букварем для шкіл грамоти Л. П. Дєполович" (1940).

Букварі для навчання дорослих 1940, 1947, 1963 рр.
Методичний посібник. 1945 р.

Сторінки букваря для навчання дорослих 1963 р.

Вершиною науково-методичної діяльності Л. П. Дєполович став авторський буквар 1938 р. й відповідні методичні рекомендації "Як навчати грамоти за букварем Л. П. Дєполович". Цей буквар – справжній довгожитель серед підручників. До 1956 р. його видавали аж 19 разів, а загальний тираж склав понад 12 мільйонів примірників! Повноколірне останнє видання, безумовно, можна вважати своєрідним шедевром не тільки педагогічної, а й друкарської майстерності.

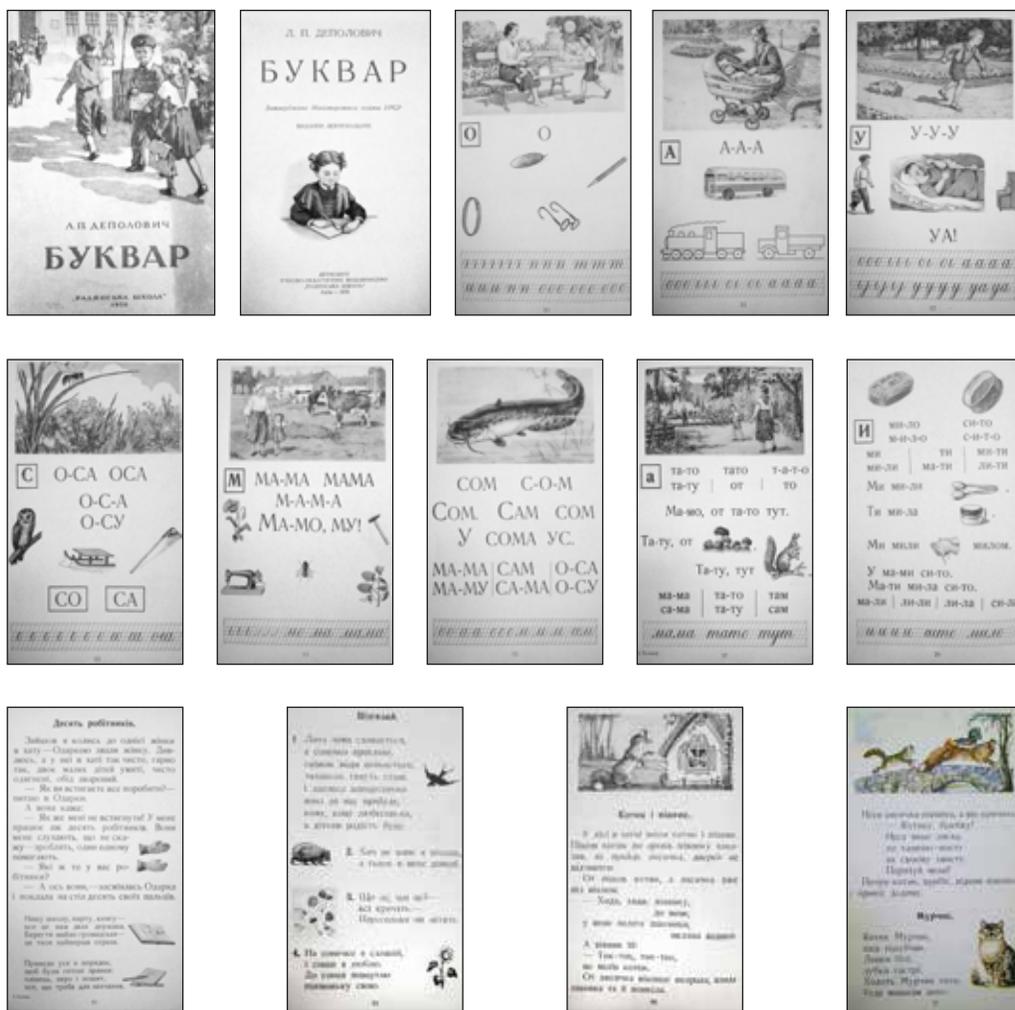
1938 р.   1943 – 1947 рр.   1948 – 1949 рр.   1951 р.   1953 – 1955 рр.

Обкладинки букварів.

Буквар Л. П. Дєполович складається з трьох частин: добукварної, букварної та післябукварної. На сторінках добукварної частини подаються лише малюнки як теми для бесід з дітьми у перші дні навчання. Букварна частина містить матеріал, за яким учні поступово засвоюють усі друковані й рукописні літери та набувають елементарних навичок читання й письма. Переважна більшість сторінок має сюжетний зміст, що розгортається в малюнку і в тексті. Післябукварна частина починається з коротеньких, легких за змістом оповідань з дитячого життя, побудованих з простих слів і речень. Поступово матеріал для читання ускладнюється, але залишається доступним для опанування учнями у першому півріччі, коли техніка читання ще не зміцніла. Тематика післябукварної частини така: з життя дітей 41%, з громадського життя 32%, з природничим змістом 27%. Буквар, маючи наукову основу, разом з тим є доступним для першокласників, бо враховує інтереси дітей, особливості їх сприйняття, мислення, пам'яті. Він стимулює школярів до пізнання..

Усі букварі Л. П. Дєполович багаті на ілюстративний матеріал, що робить їх особливо привабливими для учнів початкової школи. Варто зазначити, що у автора такого підручника, як буквар завжди є співавтор.

Це – художник-ілюстратор. Майстерність художника проявляється у співпраці з автором, в умінні передати задум автора засобами художнього оформлення. Попри практичну незмінність сюжетів малюнків, майже кожне видання букваря ілюструвалося заново. Бо змінювався формат сторінки, спосіб друку, палітра, а теперішніх засобів комп'ютерного макетування тоді не існувало. Тож щоразу перемальовувалися усі 96 сторінок! На жаль, видавництва майже ніколи не вказували прізвища ілюстраторів букварів.

19-те видання букваря Л. П. Дєполович. 1956 р.

Видання букварів Л. П. Дєполович супроводжувала методичними вказівками, які допомагали вчителєві зрозуміти структуру підручника і правильно побудувати роботу з ним. Ці настанови були надзвичайно детальними. У них роз'яснювалося все, починаючи з того, як треба звертатися до першокласника, як пояснювати ту чи іншу літеру, які приклади наводити, які малюнки розглядати й закінчуючи питаннями для перевірки засвоєного матеріалу.

Так, у методичному посібнику "Як навчати грамоти за букварем Л. Дєполович" (1938) авторка розкриває специфіку роботи в добукварний період, подає приблизний план роботи на перший тиждень, визначає форми, методи і засоби викладання в букварний період, розписуючи рекомендації для вчителя щодо опрацювання кожної сторінки букваря, формулює основні умови, необхідні для набуття учнями техніки письма, зосереджує увагу вчителя на необхідності розвитку усної мови дітей, дає рекомендації щодо розподілу часу на уроках. Методистка подає зразок діалогу вчителя з учнями, ділиться методичними "секретами", звертає увагу на виховний аспект уроків. Ураховуючи неоднаковий рівень підготовки вчителів, вона обмежується простими й чіткими вказівками. У кожній пораді методиста відчувається вияв педагогічного такту – уміння спостерігати, керувати своїми емоціями, бути уважною та справедливою, витриманою і толерантною – це ті риси, які були притаманні самій Л. П. Дєполович. Педагогічний такт і педагогічна етика – основи гуманної педагогіки, дотримання яких є надзвичайно актуальною проблемою сьогодення.

Цей посібник, як і решта праць Л. П. Дєполович, пронизаний ідеями гуманізму, любові й турботи про дитину. Він перевидавався у 1939 і 1940 рр.

Загалом видавнича діяльність Л. П. Дєполович була вкрай насиченою. В арсеналі вчителя-методиста початкової освіти майже шістьдесят різноманітних видань – букварі (у т. ч. для шкіл грамоти, трудшкіл), читанки, математичні задачки, методичні розробки тощо. З 1926 р. – року першого видання букваря "Нумо читати!" – практично до кінця життя вона систематично публікувала власні доробки, які на десятиліття

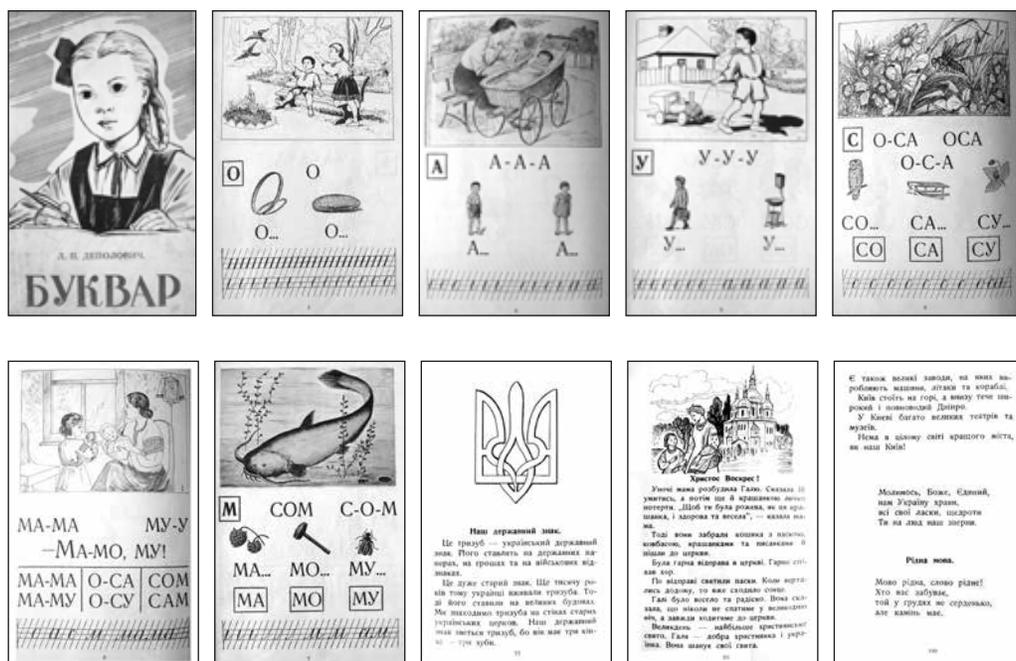

Методичний посібник. 1938 р.

пережили свою авторку і виходили протягом 1944 – 1956 рр., а підручники для навчання дорослих видавали до 1963 р. (8 видань)⁴⁵.

У 30 – 60-х рр. ХХ ст. підручники Л. П. Дєполович були одними з найпоширеніших в Україні. Їхні тиражі сягали мільйона примірників. За цими букварями виросло не одне покоління українських школярів. Методика навчання читанню й послідовність вивчення літер були настільки вдалими, що її буквар адаптували для навчання незрячих дітей (1948).

Буквар Л. П. Дєполович подолав навіть кордон України та світовий океан. Завдяки діяльності Конгресу українців Канади (КУК), спрямованій на зміцнення ролі українського шкільництва, у цій країні в 1940 – 1970-х рр. було відкрито чимало українських (або двомовних) шкіл. Для забезпечення їх україномовними підручниками, допоміжною літературою та виховними матеріалами КУК заснував видавництво і створив програмово-підручникові комісії. Були розроблені та запроваджені в практику єдині програми для шкіл і курсів українознавства, а також видані підручники українських

Буквар видавництва "Нові дні", Торонто, Канада, вид. 8-е, 1961 р.

45 Дєполович Лідія Платонівна (1869 – 1943) : (біобібліогр. покажч.) / упоряд. і вступ. стаття Н. М. Халімон, С. М. Спудай. – Чернівці : Десна Поліграф, 2017. – 32 с.

авторів⁴⁶. Серед них був і буквар Л. П. Дєполович, що зайвий раз підкреслює значимість і актуальність її доробку й педагогічної діяльності в цілому. Розроблена нею букварна частина стала основою українського букваря, який видавали в Канаді в 1950 – 1960-х рр. Причому буквар був одним із небагатьох підручників, що масово видавалися і навіть приносили прибуток видавництву "Нові дні" в Торонто. У Канаді буквар Л. П. Дєполович друкували принаймні до 1965 р. (десяте видання).

Довге життя букваря Л. П. Дєполович пояснюється його змістом, насиченим ідеями добра, порядності, поваги до старших, любові до матері, до Батьківщини. Деякі твори з її букваря можна знайти і в букварі сучасному, а саме оповідання "Десять робітників", казку "Котик і Півник", окремі загадки та прислів'я тощо.

Під час нацистської окупації України 72-літня Л. П. Дєполович залишилася в Києві цілком самотньою, без засобів до існування. Вона не змогла заpastися ні харчами, ні паливом на зиму. Та найбільше її гнітила невідомість – з початком війни перервався зв'язок із сином, не було жодних відомостей і про чернігівську родину брата Петра Платоновича.

Натоді Л. П. Дєполович мешкала в маленькій квартирі по вул. Урицького, що на Солом'янці, за залізничним вокзалом. Там вона почала вести щоденник у вигляді листів до єдиної близької людини – сина Євгена, який перебував у Росії. Старечим малорозбірливим почерком, на аркушах звичайних шкільних зошитів у косу лінійку і в клітинку вона розповідала про те, чому не змогла евакуюватися, про хаос у місті влітку – восени 1941 р. й перші дні окупації, трагедію Бабиного Яру, побутове життя киян. При цьому переймалася, щоб записи, зроблені нею, "були правдиві, як в сенсі повної об'єктивності по відношенню до обох ворогуючих країн, так і в сенсі першоджерел, із яких я їх беру". Ці листи так і не були відправлені адресатові.

У скрутний окупаційний час Л. П. Дєполович вболівала за долю найголовнішої своєї книжки. Ще напередодні війни видавництво "Радянська школа" випустило мільйонним накладом четверте видання її букваря. Як вважала сама авторка, цей "мільйонний тираж пропав". Але

---

46 Руснак І. С. Розвиток українського шкільництва в Канаді (кін. XIX – XX ст.) : автореф. дис. ... д-ра пед. наук ; Ін-т педагогіки АПН України. – Київ, 2000. – С. 18 – 19.

наприкінці жовтня 1941 р., коли в Києві вже хазяйнували німці, її сусідка по будинку Ольга Адамівна Алєшко випадково прочитала в одній із газет, що деякі радянські підручники, у т. ч. буквар Дєполович, будуть допущені для навчання дітей у школах після внесення суттєвих змін.

Щойно засноване в Харкові кооперативне видавниче товариство "Українська книжка", з пропозиції відділу освіти Управи, готує видання букваря Дєполович у зміненому вигляді, дозволеному німецьким командуванням до вжитку в школах.

Повідомлення преси. 1941 р.

Вносити зміни до букваря авторку не запросили. Л. П. Дєполович переймалася, що підручник для найменших дітлахів може кардинально змінитися не лише змістовно, а й методично. Тож вона вирішила втрутитися у цю справу. Розшукала міську управу й дізналася, що переробкою підручників займається методична секція при колишньому Науково-дослідному інституті педагогіки (на вул. Трьохсвятительській). Прийшовши туди пішки через усе місто, Л. П. Дєполович побачила, що секцію очолювали її давні так звані "приятелі", які за радянської влади писали найгірші рецензії на її буквар і методики, "прагнули пришити антирадянську ідеологію, націоналізм і методичну відсталість. А тепер вони не посоромились зайняти протилежну позицію". Члени цієї методичної секції капітально "почистили" буквар без згоди авторки (з вами, мовляв, не зв'язалися тому, що не знали адреси). З букваря було вилучено 26 сторінок, тобто понад чверть обсягу видання. Натомість нового матеріалу практично не додалося. "Шкода мені було свого спустошеного букваря. Я намагалася дещо суперечити, але справу вже було зроблено. Та й піднімати скандал було не варто – все одно мій буквар доживає останній рік свого існування взагалі. Та й апелювати нема куди – нема ж ніякої вище стоячої інстанції", – занотувала у своєму щоденнику Л. П. Дєполович.

Л. П. Дєполович доживала останні роки в окупованому Києві у великій скруті й жорстокій нужді. 1 грудня 1941 р. вона зробила такий запис у щоденнику: "На руках у мене лишилось півтори тисячі, з яких 500 рублів уже потрачені (200 руб. внесла пай в кооперацію), лишилась тисяча. Та що значить ця тисяча при таких цінах! Пенсію також перестали давати. Виміняла свої старі черевики, піджак і коричневі штани, отримала за них трохи картоплі й пшона, дещо підкупила, з осені насушила трохи

сухарів – ось цим і перебиваюсь сяк-так, строго дозуючи денну норму. Від сьогоднішнього дня наступає нова стадія голодування, бо сухарі закінчилися... Дров у нас мало, тому в кімнаті холодно й вогко. Труби у водогоні полопались... Струму в приватних будинках немає... Тож усі довжелезні зимові вечори проводжу в сутінках і повному бідуванні. Лише мозок, на жаль, не може бути бездіяльним, а думати жахливо й важко".

Наприкінці грудня 1941 р. вдарила сувора зима. Морози від 20 до майже 40 градусів трималися цілий місяць. Дров було мало, кімната опалювалася через день, а то й через два. Бувало, що при -36 градусах, як зазначала Л. П. Дєполович, грубка в її квартирі не топилася, а попереду чекало повне вимерзання, бо останні дрова закінчувалися. За місяць їй довелося тричі стояти на морозі по 5 – 7 годин у черзі за хлібом, і ще вісім разів у лютий холод вона ходила пішки в паливну контору попіклуватися про дрова. Нарешті їй як інваліду видали кубометр дров з аварійного будинку, що розбирався. У квартирі стало тепліше, уже можна було спати без пальто, і Лідія Платонівна зазначила в щоденнику: "Здається, якщо б мені ще дали 200 грамів хліба на день, то умови мого фізичного існування були б уповні задовільними. Але на це, звичайно, нема ніякої надії... Харчуюсь я супом з крупою без хліба і в строго обмеженій кількості... Одного разу мене здолав такий вовчий голод, що я купила шматок хліба за 25 рублів і вирішила його відразу з'їсти, щоб хоч раз відчути себе ситою. Але більше подібне безглуздя не повторювалось".

На початку 1942 р. почався масовий від'їзд населення з Києва. Люди тікали до провінції, де вижити було трохи легше. Л. П. Дєполович залишилася в Києві з кількох причин. По-перше, на той час вона була тяжко хвора й немічна. По-друге, їхати не було куди: чернігівський будинок Дєполовичів згорів ще в серпні 1941 р. Стара, знесилена хворобами, голодом і холодом жінка плакала лише одну надію – на швидкий кінець війни й зустріч зі своїм сином.

Але їй не судилося дожити до переможного травня. 20 березня 1943 р. Лідія Платонівна Дєполович померла на 74 році життя в окупованому Києві, так і не дочекавшись сина. Війна розлучила їх назавжди. Л. П. Дєполович поховали на Солом'янському кладовищі (ділянка 8). Некрологами на її смерть відгукнулася тогочасна українська преса, зокрема газети Києва, Полтави, Харкова, Берліна.

Л. П. Дєполович

На 74 році життя померла Лідія Платонівна Дєполович, видатний педагог м. Києва. Понад 50 років віддала вона педагогічній роботі в народних школах Чернігівщини та Київщини.

Останні роки Лідія Платонівна працювала в школах м. Києва. Великий досвід, любов до педагогічної праці зробили її найавторитетнішим педагогом у Києві. До Л. П. Дєполович педагоги м. Києва звертались по поради і вказівки, цілком заслужено вбачаючи в її особі авторитетного знавця педагогічної справи. Пам'ять про Лідію Платонівну буде в серцях педагогів, що її знали, нев'янучим вінком на могилі трудівника-ентузіаста.

Шкільна секція Відділу культури і освіти м. Києва⁴⁷.

Некрологи окупаційної преси. 1943 р.

Влітку 2017 р. під величним хрестом на могилі Л. П. Дєполович члени родини й земляки встановили скромний надгробок.

Могилу Л. П. Дєполович.

⁴⁷ Нове українське слово (Київ), № 83, 8 квітня 1943 р. с. 4.

*Є. П. Чміль.
1961 р.*

Цікаво склалося життя сина Л. П. Дєполович Євгена Прокопійовича Чмеля. Після закінчення Київського індустріального інституту (нині Національний технічний університет України "Київський політехнічний інститут імені Ігоря Сікорського") він поїхав за розподілом працювати в м. Горький (Нижній Новгород), був призваний в армію лейтенантом. Службу проходив у Підмосков'ї. Одружився. На початку радянсько-фінської війни 1939 – 1940 рр. був мобілізований і під час бойових дій поранений. По дорозі до госпіталю автомобіль, що перевозив поранених, потрапив у аварію, і Євген отримав тяжку травму. У Великій Вітчизняній війні участі вже не брав. Усе життя пропрацював інженером-проектантом високовольтних ліній електропередач, переважно в Сибіру та кількох зарубіжних країнах. У 1961 і 1968 рр. Є. П. Чміль працював на Кубі, де зустрічався з Че Геварою та Фіделем Кастро, про що свідчать фотографії з родинного архіву. Є. П. Чміль помер у 1993 р. в Санкт-Петербурзі. Там тепер мешкають нащадки Л. П. Дєполович – її онук і правнук.

Пам'ять про видатного педагога-методиста, авторку українського букваря свято бережуть її земляки. У Ковчині, де народилася й виросла Л. П. Дєполович, одна з кращих вулиць названа її ім'ям, а в місцевому історико-краєзнавчому музеї розгорнуто експозицію, присвячену родині Дєполовичів.

У 2008 р. Куликівською районною радою започаткована Премія імені Лідії Дєполович, яку щороку вручають кращим працівникам районних загальноосвітніх, дошкільних та позашкільних навчальних закладів. Протягом 2008 – 2018 рр. Премії імені Лідії Дєполович було удостоєно 25 кращих педагогів Куликівського району.

Ковчинський історико-краєзнавчий музей

27 січня 2010 р. розпорядженням Кабінету Міністрів України ім'я Л. П. Дєполович було присвоєне Ковчинському навчально-виховному комплексу.

КАБІНЕТ МІНІСТРІВ УКРАЇНИ
РОЗПОРЯДЖЕННЯ

від 27 січня 2010 р. N 160-р
Київ

Про присвоєння імені Л. П. Дєполович
Ковчинському навчально-виховному комплексу
Ковчинської сільської ради Куликівського району Чернігівської області

Прийняти пропозицію Міністерства освіти і науки та Чернігівської облдержадміністрації про присвоєння імені відомого педагога Лідії Платонівни Дєполович Ковчинському навчально-виховному комплексу Ковчинської сільської ради Куликівського району Чернігівської області і надалі іменувати зазначений навчальний заклад – Ковчинський навчально-виховний комплекс імені Л. П. Дєполович Ковчинської сільської ради Куликівського району Чернігівської області.

Прем'єр-міністр України

Ю. Тимошенко

Лідія Платонівна Дєполович зробила значний внесок в освіту, науку, національну та загальнолюдську скарбницю знань. Багаторічний педагогічний досвід, надбання й талант вона передала нащадкам у своїх підручниках і методичних працях. Хоча вона жила й творила в першій половині ХХ ст., глибина її бачення сягала набагато далі, а педагогічні принципи значно випереджали свою епоху.

Ще в 20 – 30-х рр. ХХ ст. Л. П. Дєполович почала розвивати особистісно-орієнтовані підходи до навчально-виховного процесу. Вона розглядала діяльність учителя як творчість і вбачала мету освіти в розвитку самодіяльності й активності учнів. Ідея розвиваючого навчання є наскрізною в її методичних посібниках і настановах. Навчання, на її

думку, має бути спрямоване на всебічний розвиток дитини, а учневі крім певної суми знань потрібно прищепити вміння самому одержувати знання. Ось чому її підручники та методичні посібники насичені практичними завданнями. Учитель, на думку Л. Дєполович, повинен бути помічником у ході ознайомлення дитини зі світом. Він повинен допомагати дитині виробити здатність адаптуватися в середовищі, яке постійно змінюється.

Л. П. Дєполович переконливо доводила, що інтерес – це важливий стимул у навчанні й вихованні дітей. Навчання не буде успішним, якщо учні байдужі до предметів, які вони вивчають, якщо вчитель не зможе викликати й підтримати довготривалий інтерес: "Де відсутній інтерес, там відсутнє й пізнання". Розглядаючи інтерес як важливий "педагогічний фактор", що має психологічне підґрунтя, бо пов'язаний з увагою, Л. П. Дєполович розробила психолого-педагогічні поради щодо способів пробудження, підтримання й розвитку інтересу в процесі навчання й виховання. Важливою умовою розвитку інтересу педагог вважала емоційність викладу матеріалу. Вона радила вчителям використовувати діалогічні та інші методи, які сприяють посиленню уваги й приносять почуття задоволення, що є найхарактернішою ознакою інтересу до навчання і разом з тим пробуджують природну потребу знань. Методика Л. П. Дєполович побудована на використанні емоцій, творчої атмосфери в класі, розвитку інтуїції.

Л. П. Дєполович зауважувала, що до кожної дитини з першого дня навчання необхідно підбирати індивідуальний підхід, тому пропонувала вчителям називати першокласників не на прізвища, а на ім'я й уживати саме таке скорочене ім'я, до якого дитина звикла вдома, щоб перехід від родинного до шкільного режиму не був для дітей різким і болючим. Тому при перевірці дітей "треба спитати в кожного учня не тільки прізвище та повне ім'я, а і як його звать дома (Галя, Галочка та ін.), і взагалі сказати йому привітне слово".

Тема здоров'я дитини червоною ниткою проходить через зміст підручників Л. П. Дєполович. Навіть у її "Математичному задачнику" є теми, присвячені проблемі збереження здоров'я – "Гігієна в класі та класні організації", "Охорона здоров'я". У зазначених розділах увесь математичний матеріал так чи інакше стосується збереження здоров'я.

Актуальними з точки зору сьогодення залишаються й погляди Л. П. Дєполович щодо особистості педагога, його підготовки та професійної етики. Учитель, на глибоке переконання Л. П. Дєполович,

повинен перш за все любити свою роботу і дітей, створювати умови для виявлення та розвитку здібностей учнів. При цьому варто враховувати вікові та індивідуальні особливості школярів, застосовувати особистісно-орієнтовний підхід. Праця вчителя повинна бути спрямована на формування гуманної особистості, щирої, людяної, доброзичливої. Принцип гуманізації яскраво простежується у використанні значної кількості текстів морально-виховного характеру, спрямованих на пробудження у школярів любові, співчуття, турботи, відповідальності. Особистісні якості педагога, які вважала неодмінними Л. П. Дєполович ще у 1930-х роках: висока моральність та беззастережна відданість своїм обов'язкам, креативність, освіченість, наявність фахової підготовки, володіння змістом і технологіями забезпечення сприятливих умов для розвитку дитини – все це знайшло відображення в "Етичному кодексі українського вчителя" (2012 р.).

Дидактична система, закладена Л. П. Дєполович у 20 – 30-х рр. ХХ ст., справила значний вплив на розвиток української педагогіки, а її думки та ідеї з проблем індивідуалізації процесу навчання, диференційованого та особистісно-орієнтованого навчання, ігрової діяльності на уроці, необхідності збереження здоров'я дітей, використання міжпредметних зв'язків у навчанні й вихованні є життєспроможними та актуальними в сучасній школі. Принципи навчання, опрацьовані Л. П. Дєполович, повністю ідентичні пріоритетам, визначеним Концепцією загальної середньої освіти, освітніми стандартами та положеннями про нову українську школу.

Педагогічні ідеї Л. П. Дєполович посідають вагоме місце в сучасному навчально-методичному процесі. Багато положень її посібників передруковуються в сучасних настановах, що свідчить про високу майстерність і професіоналізм учителя і методиста. Лідія Платонівна Дєполович назавжди увійшла до когорти визначних представників вітчизняної педагогічної думки, фундаторів української педагогіки першої половини ХХ ст.

ЩОДЕННИКОВІ ЗАПИСИ

Л. П. Дєполович вела щоденникові записи у вигляді листів своєму синові Євгену. Записи зроблені в загальному зошиті на 48 аркушах з обох сторін. Аркуші зошита нумеровані. Розмір сторінки 16,5×21,0 см. Послідовність записів хронологічна. Перший запис зроблено 29 жовтня 1941 р., останній – 8 березня 1942 р., однак події, описані в щоденнику, охоплюють час, починаючи від 22 червня 1941 р. Почерк малорозбірливий. Записи зроблені російською мовою.

Текст щоденника публікується за рукописним оригіналом без скорочень. Кінець кожної сторінки позначено подвійною навкісною лінією //.

Текст щоденника підготували до друку члени родини О. Є. Чмеля.

Публікації щоденника передують два листи Л. П. Дєполович до сина Євгена, написані 24 червня і 3 вересня 1941 р.

Завершує публікацію лист близької подруги Л. П. Дєполович Марії Володимирівни Нарочницької до чернігівської родини Дєполовичів про останні дні життя Лідії Платонівни.

24/VI [1941 г.]

Дорогой Женечка!

Только что получила твое последнее письмо из Москвы, а раньше получила и предыдущее. Прочла письмо твое и долго сидела над ним, задумавшись. Как-то странно, или невероятно – не знаю как выразить свою мысль. Еще 21го, т. е. накануне катастрофического дня ты писал о возможности увольнения, о планах относительно дачи и т. д., как и все мы до этого дня жили обычной мирной жизнью, а 22го утром произошло событие, которое все перевернуло. //

Не знаю уж, как оно все будет. Пока, очевидно, ты еще будешь в Ленинграде, а дальше кто его знает. На фронт то уж большого не пошлют, но могут дать какую-нибудь более спокойную работу в тылу. Алика⁴⁸ тоже, очевидно, призовут, так как год его рождения (1905) призывается.

Я уж, конечно, все время буду сидеть на месте, как бы там ни пришлось. Можно бы уехать в Чернигов, там безопаснее, но ехать на короткое время // нет смысла, а ехать до окончания войны – это значит потерять свою площадь и связанную с ней возможность иметь работу и заработок. Рисковать этим я не хочу и твердо решила сидеть на месте. Пусть уже будет, что будет, как говорит украинская пословица: що громаді – те і бабі. У нас плохо, что пожарная под боком, а это же военный объект, да и аэродром же в нашей стороне. Пока еще ничего страшного нет. Сегодня, например, целый день не объявляли тревоги. Вчера я первый раз слышала пулемет, стрелявший // с немецкого аэроплана. Окно у меня было открыто. Услышавши эти незнакомые мне звуки, я немножко испугалась и инстинктивно выскочила в переднюю, закрыла дверь, а потом и сама над собой засмеялась – как будто бы тоненькая дверь может от чего-то спасти. Потом уж слышу встревоженный говор соседей в сенях. Я вышла и от них узнала, что это стреляли с аэроплана, пролетавшего на углу нашего проулка. Но это продолжалось всего минуты две-три.

---

48 Речь идет об Алексее Леонтьевиче Нарочницком, сыне Марии Владимировны Нарочницкой, подруги Л. П. Дєполович. А. Л. Нарочницкий (03.02.1907, Чернигов – 14.06.1989, Москва) – советский историк, академик АПН СССР (1968) и АН СССР (1972), специалист по истории международных отношений. (Здесь и далее – прим. сост.)

Продукты у меня пока есть, понемножку кое-что подкупаю у себя в районе, а в город ездить избегаю, да и надобности особенной нет. Лечение свое я успела окончить. При последнем осмотре врач сказал, что дела мои с глазами не так уж плохи. На случай всяких возможных пертурбаций я буду держаться семьи Алешко (Ольги Адам.)⁴⁹, а пока стараюсь сохранять спокойствие и равновесие, не погружаться в размышления. Читаю философию Энгельса и рассказы Чехова – средство отвлекать мысли от ужасов современности. Сердечный привет Оле⁵⁰. Ты все ж не унывай и береги здоровье.

Твоя Л. Д.

---

49 Ольга Адамовна Алешко – соседка Л. П. Депеневич по дому. О ней вспоминает ее внук Ю. П. Алешко-Ожевский (1937 – 2012) в своей повести "Медведи" (Журнал литературной критики и словесности, <http://www.uglitskih.ru/proza/medvedi.shtml>). Цитата из этой повести дает представление о доме, где проживала Л. П. Депеневич: "После войны мы жили в Киеве... Бабуля [Ольга Адамовна] жила на Соломенке, и мы ее называли соломенской бабушкой... Бабушка на Соломенке жила в двухэтажном доме со скрипучими лестницами и деревянными резными перилами, на втором этаже. Сада во дворе не было. Но зато рядом была Батыева гора, овечьная легендами также, как соседняя Лысая гора для ведьминых шабашей, воспетая Н. В. Гоголем".

50 Ольга Александровна Чмель (1921 – 2018), жена Евгения Прокопьевича Чмеля.

3/IX [1941 г.]

Дорогой Женечка!

Только что получила твое заказное письмо и была приятно удивлена тем, что письма почему-то стали приходить гораздо быстрее. Открытка твоя шла восемь дней, а это письмо ровно неделю. При условиях военного времени это очень хорошо. Я уже просто засыпала тебя своими письмами – недавно послала два письма одно за другим и сейчас опять пишу, но при получении каждого твоего письма у меня всегда является потребность сразу отвечать на них, вот и пишу.

Итак, наконец-то я получила настоящее длинное письмо, где ты описал мне и свое юридическое положение, и частную жизнь. Нам здесь, живя в прифронтовых условиях и будучи почти очевидцами военной грозы, трудно даже и представить себе, что есть такие благодатные места, где люди купаются, удят рыбу, собирают грибы. Я искренне рада за тебя. Желательно, конечно, чтобы твое положение по службе окончательно оформилось в положительном смысле, но пока неплохо и то, что есть. Одно меня печалит, что твое здоровье все-таки серьезно пошатнулось. //

Я и не знала, что в Горьком есть мединститут. Это для Оли очень удобно. Теперь вы, очевидно, не будете спешить возвращаться в Ленинград. Интересно, уехали ли в Горький и старшие члены Вашей семьи, или они остались в Ленинграде? Что касается вопроса о моем приезде в Горький, то я уже несколько раз писала тебе о невозможности этого, но ты, очевидно, или не углубляешься в этот вопрос, или, не знаю почему, не можешь этого понять. Возможно, что при выезде из Ленинграда были другие условия, или же это было в начале войны, а я ведь узнала о твоём местопребывании только в начале августа, да и все равно я бы не могла. Уж М. Вл. как рвала и метала, чтобы уехать. Алик волновался, собирался сам приехать, чтобы увезти ее куда-нибудь, и ничего из этого не вышло. По правде сказать, от твоей // фразы "А если ты не хочешь, то это другое дело, тебе виднее" мне стало больно. Действительно, мне очень даже видно, что меня здесь ожидает, и допускать, что я не хочу уехать к своим родным, в спокойное, безопасное место – это значит не понимать вполне полноты того тяжелого положения, в котором я очутилась, и от этого мне еще сиротливее. Ну, да пусть я знаю, что ты не хотел сделать мне больно. Когда-нибудь поговорим, если придется еще увидеться. Из некоторых предыдущих моих писем у тебя может получиться впечатление, что мы здесь просто благодушествуем.

Но это была короткая передышка, а сейчас не то. Последние две ночи были относительно спокойны, а две предыдущие были грозные ночи. На подступах к городу кипел ожесточенный бой. Доносился буквально непрерывный грохот орудий, поминутно вспыхивало яркое пламя от рвущихся снарядов. В результате противник был отогнан с большими для него потерями людьми, танками, орудиями.

Однако я до сих пор живу в своей квартире и, вероятно, без крайней необходимости в центр не перееду. Трудно предугадать, где угрожает бóльшая опасность, а в бытовом отношении дома все-таки удобнее. Большая часть наших жильцов живет на месте, и только более боязливые на ночь уезжают в город.

Ну, отдыхайте же себе и будьте здоровы. Спасибо Вам обоим за приглашение приехать. Я верю, что Вы искренне хотели бы чем-нибудь облегчить мое положение, но, к сожалению, реальной помощи оказать мне Вы не можете, а вот разве только моральную, т.е. почаще писать, пока можно. А вот уже по окончании войны ты, Женечка, сам приедешь за мной и заберешь меня. Будем надеяться, что еще поживем вместе.

Твоя Л. Д.

29 Октября 41 г. утр.

Бескаменско-дургані мамі,
Менюшки.

Как мне хочется, госпиталь у тебя
в речке, чтобы устроиться с тобой!
Иногда, умираю в том, как в Бугае
Сидеть у Вас в уютной, освещенной
комнатке, и мне все три будет рае-
Сколько же упрямую обо всем переживаю
там же это страшные вранья. Но рае-
Судно и знаю, что это можно жить
там, мила, а судно и дожили до
дургані. И не пошла ни от боя,
ни от напавших, но теперь пере-
мная встану теперь, все же пере-
живу упрямую - войну, которая уже и сей-
час дает себя чувствовать. Если бы
это ужасная война окончилась
бы к лету, то, может быть, и как-
нибудь бы продержались. Но если

Мамі, в том же и эту тетрадь.
Мы все таки узнаем, как в тут

29 октября 41 года.

Бесконечно дорогой мой Женечка!

Как мне хочется дожить до того времени, чтобы увидеться с тобой! Иногда мечтаю о том, как я буду сидеть у Вас в уютной, освещенной комнатке, и мы все трое будем рассказывать друг другу обо всем пережитом за это страшное время. Но рассудком я знаю, что это только золотая мечта, а суровая логика говорит другое. Я не погибла ни от бомб, ни от пожаров, но теперь передо мной встала новая, весьма реальная угроза – голод, который уже и сейчас дает себя чувствовать. Если бы эта ужасная война окончилась хотя бы к лету, то, может быть, я как-нибудь бы продержалась. Но если // она затянется и на следующую зиму, то тогда уж... тут мысль моя упирается в страшный тупик.

Как ни тяжело мне допустить, что я уже никогда не увижусь с тобой и даже ничего не узнаю о тебе, а также и про себя не смогу рассказать, но это вполне возможно. И вот у меня явилась мысль понемножку в этих записках рассказывать тебе и о себе, и о том, что у нас тут делается. Может быть, эта тетрадь попадет тебе в руки вместе с другими вещами, которые останутся после меня. Я об этом позабочусь, попрошу соседей, чтобы, когда ты сообщишь свой адрес, они сообщили тебе обо мне и, если ты сам не приедешь, послали тебе более ценные вещи, напр. альбом, в том числе и эту тетрадь. Ты все-таки узнаешь, как я тут // жила без тебя, да и вообще, что делалось в Киеве, а для меня ведение этих записок будет некоторой иллюзией общения с тобой. Записки эти будут иметь хаотический характер, так как тут будет перемешано и описание событий, и моих личных переживаний, и вообще всего, о чем мне захочется говорить. Начну с того, что меня очень угнетает – это тяжелая неизвестность о тебе. Последнее письмо я получила от 27^{-го} августа, т. е. два месяца назад. За это время положение как-то изменилось. Боюсь, что тебе не удалось развязаться с военным ведомством, так как, при условии громадных потерь, им дорог каждый человек, а провинциальные врачи и // местное военное начальство могут побояться взять на себя ответственность за твое освобождение от службы. В таком случае ты, м. б., уже где-нибудь на фронте... Если же тебя освободили, то тебе, вероятно, трудно найти работу, так как теперь все сворачивается и эвакуируется. И может быть, Вы так же голодаете, как и я. Потом меня еще беспокоит мысль о том, как бы Вы с Ольгой не надумали уезжать из Горького куда-нибудь подальше. Мне кажется, лучше не

срывать с места, так как везде теперь голод, да и при переезде угрожают большие опасности. //

2 ноября.

Теперь расскажу, почему я не могла приехать к Вам в Горький. Эвакуация из Киева началась очень рано, чуть ли не с начала июля. Прежде всего, конечно, эвакуировалась верхушка и семьи высоких особ, партийные, богатые евреи и т. п. Вывозились также разные учреждения: НКВД, заводы, разные машины. Служащим этих учреждений и их семьям предоставлены были эшелоны. Тогда еще пути не были особенно разрушены, но и тогда выезд был сопряжен с большими затруднениями. Немцы все время сбрасывали листовки с предупреждениями: "Не бегите, эшелоны будем бомбить". Особенно ожесточенно бомбили мосты через Днепр // и Дарницу. Эшелонов не хватало, так как они нужны были для войск. Люди ехали в лучшем случае в теплушках, а то и на открытых платформах, тесно прижимаясь друг к другу. Не то что пищи, а и воды в дороге нельзя было достать, за ведро воды платили по 75 – 100 руб. Иногда по целым дням неделям стояли где-нибудь на глухой станции. Во время бомбежки поезд останавливался, люди бежали прятаться в соседний лес или вообще в какое-нибудь прикрытие; некоторые прятались под колеса вагонов. Когда же поезд должен был тронуться дальше, вся эта толпа в панике устремлялась в вагоны, бежали не в свои, а в первые // попавшиеся вагоны, теряли детей и т. д. Один знакомый Петровской ехал на крыше вагона и потерял в дороге свою жену. Чем дальше, тем больше разрушение пути и меньше становится вагонов. Бывало так, что людей высаживали в поле и забирали эшелон под войско. Поезда шли без всякого расписания, а самое главное – масса-масса было жертв среди уезжающих. Приведу несколько примеров про своих соседей и их близких знакомых, чтобы ты не думал, что все это преувеличено паникой. Старший сын Ольги Адамовны, уехавший с Академией наук в Уфу, писал ей: в дороге, спасаясь от бомб, ему пришлось бежать через болото в лес. // Это было ночью. На одной руке он держал спящего четырехлетнего сына, а в другой – какие-то важные научные материалы. В болоте он напоролся животом на какой-то корч и пропорол живот в двух местах, так что вышла грыжа и нужно делать операцию. Одна старушка при мне со слезами рассказывала такое: две ее дочери вместе со своими мужьями и тремя детьми уехали с каким-

то учреждением. В дороге двух дочерей убило насмерть, одному из мужей оторвало ноги, другому вырвало часть лица. Дети остались живы. Одна знакомая Ореховых уехала // было из Киева со своей дочерью. Но где-то неподалеку от Киева дочери оторвало руку, и они вернулись обратно. И подобных случаев масса-масса. Частным лицам надо было получать пропуск на выезд из Киева, и его сначала выдавали, а потом прекратили. Ввиду страшных трудностей и опасностей, связанных с выездом из Киева, здесь осталось много людей – и не только таких одиноких инвалидов как я, Нарочницкая, Петровская – а и людей помоложе, как напр., Леся, многие учительницы, все мои соседи и т. д. Что касается лично меня, то ты только подумай, как бы я могла // – старая, почти слепая, совершенно одинокая – рискнуть ехать в такой ад, да еще в такую даль. Одни пересадки в Москве чего стоят. Да это в мирное время одно, а в такое время намного больше. Я на этом вопросе долго останавливаюсь потому, что ты много раз меня приглашал, так мне хочется, чтобы ты понял, что я действительно не могла приехать. Ты вспомни, как ты волновался, когда отпускал меня одну из Ростова в ~~Москву~~ Киев. Так можно ли те условия хотя бы в малейшей степени сравнить с настоящими? Я в дороге или погибла бы, или осталась бы брошенной где-нибудь // в поле, не смогла сесть в поезд с панической толпой, так лучше уж я умру на своей постели, не переживая лишних мучений, если мне суждено умереть.

3^{-е} ноября.

Теперь попробую понемножку описывать ход событий. Как известно, 22/VI рано утром разбомблены были наши аэродромы, в том числе и тот, который находится неподалеку за нашим кладбищем. На всех нас это произвело ошеломляющее впечатление своей неожиданностью. Только уже в час дня мы услышали речь Молотова и объяснение происшедшего события. С того дня немецкие аэропланы появлялись каждый // день, но их прогоняли наши зенитки. По большей части появлялись или одинокие аэропланы, очевидно, с целью разведки, или же небольшие группы. Раз только был большой налет приблизительно из 35 аэропланов. Вначале эти налеты, а также стрельба наших зениток, вызывали у населения панику. Мы еще не научились различать, стреляют ли наши зенитки, или разрываются немецкие бомбы. Все жильцы нашего двора в таком случае прятались в погребе. Орехов обнаружил организаторскую инициативу, сделал в погребе

лавочки и приладил свет. Когда уходили в погреб, днем или ночью, он всегда звал меня. Иногда даже, обнаруживши, // что меня в погребе нет, он приходил специально за мной. На некоторых нервных людей, главным образом, женщин, самый звук орудийной стрельбы наводил панический ужас. На почве паники были даже случаи самоубийства. Так, по соседству с нами, одна женщина повесилась, оставивши троих детей. Другая где-то в городе бросилась с пятого этажа. Панике среди населения много способствовала сама администрация города, которая почти в самом начале войны обнаружила позорную растерянность. Уже не говоря о том, что все высокостоящие люди сразу же вывезли на машинах свои семьи в спокойные места, // снабдивши их и продуктами, и деньгами, и давши им возможность увезти не только ценные вещи, но и разные хозяйственные мелочи. Все это вызвало глубокое возмущение среди других слоев населения.

Дальше: продукты из магазинов, которые все время выдавались только по пол-кило, вдруг стали выдаваться в неограниченном количестве. Из этого люди заключили, что, значит, на базы подвоза не ожидают, город окружен и будет сдан. Потянулись невообразимые очереди. Кто понахальней и посильнее, несли пудами муку, пшено, сулеями – подсолнечное масло, // а такие, как я, конечно, ничего не получали. Народ озверел. В очередях дело иногда доходило до мордобития. Кто попроворней и понахальней, тот получал и по четыре раза, а кто честнее и скромнее – тот ни разу. Масса продуктов вывозилась из города, массу побросали в Днепр – сахар, муку и пр. Оказывается, в Киеве было очень много продуктов, хотя нас все время держали в голоде. Так, приблизительно числа 20^{-го} июля мои соседи часов в 11 вечера возвратились с Крещатика и взволнованно рассказывали, что город представляет жуткую картину панического отступления. //

5^{-е} ноября.

Так мы до конца и не знали, остался ли в городе кто-нибудь из правительства. Вероятнее всего, что город остался только в ведении военной власти. За это время в Киеве перебивало много войск. Одни уходили, другие приходили. Много их стояло и на Соломенке, в том числе и в нашем дворе, в квартирах, жильцы которых уехали из Киева. Везде было полно автомобилей. Одно время наш двор был завален ящиками со снарядами. В городе на некоторое время стало спокойнее. Опять стали выдавать понемногу некоторые продукты. Люди помоложе да побойчее, особенно

у кого в семье несколько душ, // мотались по всему городу, занимали по несколько очередей и доставали в большом количестве конфеты, повидло, патоку и пр. Но это, конечно, не такие, как я. Пока возможно было, я кое-что доставала на Соломенке. В город по очередям не ездила, так как очереди были буквально тысячные. Это объясняется еще и тем, что в город выселены были соседние поселки. Однажды, когда я, живя у Петровской, стала в очередь, после нескольких часов стояния я наконец добралась уже до кассы и протянула деньги, нахлынувший дикий поток смыл меня, оттер от кассы, и так я осталась ни с чем. Я уже пробовала в своем дворе кое-кому // предлагать платить за комиссию, лишь бы только мне хоть что-нибудь достали, но ничего не вышло. В деньгах никто не нуждался, а продукты все хватало для себя. Хлеб стали выдавать по спискам, причем меня как-то умудрились пропустить в списке. Сначала я получала по чужой фамилии, а потом и совсем перестала, но, к счастью, это уж было перед концом (обращалась я и к хозяину, и в райсовет о включении меня в список, но толку не добились). Немецкие аэропланы каждый день налетали, но мы уже так привыкли, что почти их не боялись. Бывало, когда стоим в очереди за хлебом, а тут появляется // немецкий аэроплан, и начинается стрельба по нему из наших зениток, то только самые трусливые бегут спрятаться куда-нибудь во двор, а вся очередь стоит неподвижно. Некоторые шутят, говоря, что каждый из стоящих здесь больше, чем бомбы, боится, что ему не хватит хлеба, и это было действительно так. Люди с ~~хорошим~~ нормальным зрением наблюдали воздушные бои над городом, а мальчишки в таких случаях лезли на крыши, чтобы лучше рассмотреть. Правда, такому спокойному отношению к налетам много способствовало то, что нам стало ясно, что немцы почему-то шадят Киев. Мы не // знали причин этого, но это было несомненно. Подумай только, за все время на город не было сброшено ни одной зажигательной бомбы. И вообще, бомбы бросали только на объекты, имеющие военное значение. О том же говорили и жители пригородных районов. Если летчику нужно было разгрузиться от бомб, то он старался сбросить их где-нибудь на пустыре. В городе, правда, были жертвы, но или в домах поблизости военных объектов, или же от осколков наших зениток. Некоторые поселки во время боев по несколько раз переходили из рук в руки. // Жители этих поселков, которые носят к нам на базар овощи, молоко и пр., ничего не рассказывали о зверствах немцев, о которых так много говорилось по радио и в газетах. Наоборот, рассказывали разные случаи, говорящие о вполне корректном отношении немцев к населению. То же

самое рассказывали и люди, случайно захваченные немцами в плен и потом отпущенные по их просьбам к своим семьям, когда Киев еще не был взят.

6^{-е} ноября.

Все окрестности города на большом расстоянии были изрыты окопами. На эту работу брали молодежь и людей среднего возраста, преимущественно // женщин, так как мужчин в городе осталось мало – их забрали или в армию, или в народное ополчение. Бывало, что людей для рытья окопов забирали прямо из очередей. Сам город тоже был укреплен. Многие улицы были перерезаны глубокими рвами с высокими буграми земли по краям или же перегорожены баррикадами из мешков с песком, с амбразурами для орудий. Были и деревянные баррикады.

К немецким налетам мы привыкли, но нас тревожил доносившийся к нам отдаленный гул артиллерии, который с каждым днем приближался. Фронт приближался к нам, и наконец начались ожесточенные // бои под самым городом. Особенно сильные бои происходили в Голосееве и на Демиевке, а также возле села Жуляны. Очевидцы говорили, что там лежали целые горы трупов, и немецких, и наших. Бывало, что немцев на несколько дней отгоняли, но вскоре они появлялись снова. Почему-то бои разгорались главным образом по ночам, и это было особенно жутко. О сне, конечно, никто и не думал. Люди как-то инстинктивно стремились быть вместе. Жильцы со всех квартир собирались во дворе. Поминутно раздавались оглушительные взрывы и взвивалось яркое пламя. Это был настоящий ад. Животные тоже выражали тревогу и стремились быть вместе. Я сама наблюдала такую // картину в комнате Ореховых, где были только я да два кота и собака, сидевшие в разных углах. Раздался орудийный выстрел, и моментально все три животные повскакали со своих мест и среди комнаты сбились в тесную кучу, хотя обычно коты с собакой не мирились.

Особенной силы достигли бои 16 – 17 сентября. Хотя по городу, собственно, не стреляли, но отдельные снаряды залетали и в город. Один снаряд разорвался на Бессарабке (как раз во время базара), другой на Красноармейской. Были убитые и пораненные. Под нашим мостом женщине оторвало руку. Один снаряд разорвался // ночью по соседству с нами. Взрыв был такой оглушительный, что я подумала, что рушится наш дом. Стекла во всем доме вылетели, но только со стороны двора, а

со стороны сада, в том числе и мое, остались целы. Утром во дворе дети собирали осколки.

Наконец 18^{-го} сентября началось отступление наших войск из Киева. Мои соседи в этот день были в городе и наблюдали эту печальную картину. Войска шли колоннами, угрюмые, молчаливые, опустивши головы вниз. Вид у них был истощенный, крайне усталый. Проходя мимо ополченцев, которые завтракали где-то возле сквера, один красноармеец // протянул руку и тихо сказал: "Дайте кусочек хлеба". Но другой отдернул его за руки и укоризненно вскрикнул: "Что ты!".

Одновременно с отступлением началось разрушение города нашим же командованием, производившееся до утра 19/IX. Взорваны были мосты через Днепр, а также наш железнодорожный мост. Взорваны или повреждены новый вокзал, электрические станции, водокачки, Арсенал и многое другое. Целый день и ночь слышались взрывы. Причем не было даже согласованности с отступавшими частями. Наш мост был взорван 18^{-го} днем, а вечером подошла к нашему // проулку артиллерия и пришла в большое замешательство, узнавши, что мост взорван. Весь город был минирован и даже целые участки земли за городом. Продукты, которых оставалось еще порядочно, были частично уничтожены, частично испорчены: мука смешана с песком, зерно и др. продукты облиты керосином или отравлены. Таким образом, город был оставлен без воды, без света, без пищи, готовый взлететь на воздух, чтобы не доставаться врагу, а с населением не посчитались, хотя его в городе осталось очень много. Из тюрем все уголовники были выпущены, а всех политических расстреляли. // По приходе немцев обнаружено было массу трупов и в Лукьяновской тюрьме, и в подвале под главным зданием НКВД, и в разных других местах. Говорят, что многие трупы были изуродованы, повешены головами вниз и т. п., и что немцы вызывали иностранных корреспондентов зафиксировать эту картину, но правда ли это – не знаю. Рассказывали и другие всякие ужасы про расправу с "несоветскими" людьми. При отступлении войск на улицах хватали на машины молодежь обоего пола "для обороны страны". Так исчезла Надя Орехова, единственная // дочь одной знакомой учительницы, и много других. К одной школе на Сенном, мимо которой я как раз проходила, подъехали машины, чтобы увезти учеников старших классов. Потом учительница этой школы рассказывала, что ученики избили директора и разбежались. Надя попала в плен к немцам и через некоторое время возвратилась.

7/XI.

Отступление наших войск закончилось 19 сентября утром, а немцы вступили в тот же день, часов около четырех. Таким образом, в течение некоторого времени город был предоставлен сам себе. Не было ни милиции, никакой абсолютно власти. // И вот тут начался грабеж магазинов. Продуктовые магазины были почти пусты, но все же оставались кое-какие вина и некоторые предметы, которые никто не покупал по причине дороговизны, напр., коробки с крабами, какао и др. В галантерейных же магазинах осталось порядочно кое-чего, а также в мебельных и других магазинах. Озверевшие толпы разбивали витрины и тащили, что попадалось под руку. На улице ссорились, отнимали друг у друга. (Все, что я здесь описываю, я говорю на основании личных наблюдений знакомых мне людей, которым вполне можно доверять). Наконец, часов около четырех соседи сообщили мне, что в город вступили немцы. //

Первое чувство, которое овладело населением мещанского типа, это было непреодолимое любопытство. Девушки и дамы, одевшись поприличнее, отправились в город и, возвратившись, делились впечатлениями. Желающих поглазеть собралась масса. Немецкое командование ехало в автомобилях с важным, гордым видом; солдаты шли пешком с веселым, добродушным видом. Любопытные дамы вступали в разговор с солдатами, и те охотно отвечали, что могли, по-русски или по-украински (много было галичан), а что дополняли жестами. Некоторые солдаты спрашивали: "Боитесь вы нас? Вам говорили, что мы будем вас колоть, резать. Это // все враки". Нашлись и такие дамы, что поднесли цветы. Офицеры ехали с цветами в машинах. Как-то не верилось мне, чтобы у наших гражданок было так мало патриотизма. Возможно, что это организовано немецкими агентами, но я описываю факты. Немцы, конечно, все это фотографировали, в том числе и картины грабежа магазинов, который продолжался еще при них.

Некоторые легковверные люди возлагали надежду, что с приходом немцев у них появятся продукты, говорили, что в Фастове, занятом раньше, сейчас все есть и все дешево. Некоторые, наконец, с облегчением вздохнули, что мы остались // позади фронта и немного отдохнем от того напряженного состояния, которое переживали в последнее время. Но у более сознательных людей было угнетенное состояние от сознания, что к нам пришли иноземные завоеватели, и радоваться нам нечему.

9 ноября.

Пишу и сознаю, что это, собственно, самообман, так как очень мало вероятности, чтобы эти записки попали когда-нибудь в твои руки и даже, вообще, кто-либо когда-либо их прочел. Но уж буду продолжать. Как это там у Пушкина летописец говорит: "Свидетелем страшных дел Господь меня поставил. И может быть, когда-нибудь мои правдивые сказанья // прочитают"⁵¹. Я именно забочусь о том, чтобы они были правдивы, как в смысле полной объективности по отношению к обеим враждующим сторонам, так и в смысле источников, из которых я их черпаю.

Итак, 17/IX в город вступили немцы. Прежде всего, они начали разыскивать и обезвреживать мины, где было это возможно. Мины были обнаружены не только под общественными зданиями, но и под большими жилыми домами, под магазинами и пр. Наша пожарная тоже была минирована, но, к счастью, пожарные при отступлении попали в плен к немцам, их возвратили на место, и они должны были извлечь мины, которые сами же заложили. // Одновременно стали приводить в порядок и городские улицы: разбирали баррикады, убирали мешки с песком, засыпали рвы. К этой работе привлекалось местное население, военнопленные, но работали и сами немцы. В городе, в котором приостановлены были все жизненные функции – ни воды, ни света, ни трамваев, ни магазинов, ни продуктов – восстановление жизни шло очень постепенно, и сейчас еще далеко хотя бы до элементарных жизненных удобств. Недели через три исправили и наш мост. Трамваи хотя и не ходят, но, по крайней мере, расчищен ход внизу под мостом, а то приходилось взбираться на железнодорожную насыпь почти по отвесной крутизне и // спускаться с нее, что для меня было настоящим мучением. С первых же дней началась регистрация разных категорий населения, причем сразу же была положена грань между мужчинами и женщинами. Прежде всего, зарегистрировано было все мужское население от 15^{-ти} или 16 лет

---

51   Недаром многих лет
Свидетелем господь меня поставил
И книжному искусству вразумил;
Когда-нибудь монах трудолюбивый
Найдет мой труд усердный, безымянный,
Засветит он, как я, свою лампаду –
И, пыль веков от хартий отряхнув,
Правдивые сказанья перепишет.

А. С. Пушкин. Борис Годунов. Ночь. Келья в Чудовом монастыре.

(наверное не помню) до 60 лет, а женщин не регистрировали. Потом все мужское население того же возраста обязано было зарегистрироваться на бирже труда, а женщины могли регистрироваться лишь по собственному желанию. Регистрировались также служащие по своим учреждениям (тут уж и женщины, конечно). // Зарегистрировали и инвалидов: пострадавших от войны, от пожаров, а также бывших пенсионеров. Зарегистрировалась и я, причем прямо ужаснулась, увидевши, как же много этих инвалидов. Где может разоренный город найти средства для оказания хотя бы минимальной помощи этим людям? На пенсию, хотя бы копеечную, у меня нет никакой надежды. Сразу же переведены были часы по-берлински, т. е. на час назад. Начались и расстрелы, сначала как будто бы единичные. Проходящие наблюдали, как людей заводили в Ботанический сад, и оттуда раздавались выстрелы, иногда крики о помощи, потом туда же несли лопаты. //

Наблюдались и отдельные случаи мародерства. После вступления немцев масса людей, живущих на Соломенке и в ближайших поселках, в течение не менее двух недель таскали свои вещи к себе домой из города, куда они принуждены были выселиться. И вот тут некоторые немецкие солдаты останавливали проходящих, осматривали содержимое их мешков и кое-что забирали себе – главным образом, предметы первой необходимости. Так, у нашего соседа забрали кальсоны; брали сахар и пр. Но немецкое командование безусловно этого не поощряло и не разрешало. // Если на такую картину нарывался офицер, то он строго распекал и чуть не револьвером угрожал виновному. Бывали случаи и в квартирах. Так, в одну квартиру зашел солдат и, заставши там одну женщину, спросил, что у нее есть лишнее из продуктов. Она сказала, что нет ничего. Тогда он сам открыл шкаф и взял мешочек с сахаром, несмотря на ее протесты. Но это были лишь редкие отдельные случаи.

11 ноября.

Не успели мы немного успокоиться от бомб, как город постигло // новое страшное бедствие – пожары от взрывающихся мин. Мне как раз пришлось быть в городе при начале пожара. Мои вещи, как я тебе писала в письме, хранились у Леси (на Пушкинской). Там их было не так и много, но сама я перенести их на Соломенку, хотя бы за несколько раз, не могла, особенно через эту ужасную насыпь, через которую я даже с пустыми руками без посторонней помощи перебраться не могла. Сколько я ни просила соседней

помочь мне, обещая хорошо заплатить, никто не хотел. Наконец 24/IX я уже сама пошла к Лесе, чтобы что-нибудь придумать с вещами. Только что я дошла до Оперного театра, как раздался сильный взрыв, и со стороны Крещатика поднялось // густое облако дыма. Публика в панике бросилась бежать в противоположную сторону. Я тогда еще хотела пробраться к Лесе, но уже солдаты оцепили весь тот район и никого не пропускали. Я пошла ночевать к Петровской.

Оказалось, что взрыв произошел под детским магазином на углу Крещатика и Прорезной, и почти одновременно второй взрыв возле Пассажа. Таким образом пожар вспыхнул по обе стороны Крещатика, и так как нечем было тушить (ни воды, ни пожарных машин), то он беспрепятственно распространялся по Крещатику и прилегающим улицам. Населением овладела паника, так как мины в любой момент могли взорваться и под другими домами. Люди хватали вещи, детей и выходили на улицы, // на скверы, где и ночевали. 25^{-го} утром мы с Лесей перетаскивали вещи к Петровской, я свои, а она свои. Хотя пожар от ее дома был еще недалеко, но все жильцы из этого четырехэтажного дома ушли, так как боялись взрыва мины. Дом остался пустым, весь двор был усеян осколками выбитых взрывами стекол. Пришлось нам сходить за вещами два раза. Ходить приходилось окружными путями, так как на некоторые улицы не пропускали. Никогда нам не приходилось носить такие тяжести и так уставать. Все улицы, по которым мы проходили, представляли жуткую картину. Все тротуары и скверы сплошь были заполнены людьми и узлами. Немцы фотографировали // все это. Пожар беспрепятственно распространялся все дальше и дальше. На другие сутки уже горел весь центр: Крещатик, Прорезная, Пушкинская, Институтская, Николаевская, Лютеранская. Немцы пробовали взрывать дома, смежные с горящими, чтобы задержать огонь, но это мало помогало. Огонь то будто немного ослабевал, то вспыхивал с новой силой. Самый ужас был в том, что нечем было тушить. И, кроме того, среди населения был элемент, который тайно поддерживал пожар. Ловили людей, обливавших дома керосином. Немцы приладили было какую-то кишку, чтобы качать воду из Днепра, но кишка // была кем-то перерезана. Починили старую водокачку, но говорили, что для того, чтобы открыть воду, надо дать ток, а если дать ток, то взорвутся многие еще необнаруженные мины. Какая тут зависимость, я не понимаю, но так все говорили.

В ночь на 26^{-е} по некоторым улицам ездил немецкий радио и говорил, чтобы жильцы домов указанных номеров немедленно выселялись и к пяти часам утра очистили дома на несколько дней. Обезумевшие от ужаса люди впотьмах (света же зажигать нельзя) хватали сонных детей, кое-какие вещи и бежали на Владимирскую горку и другие, более удаленные от пожара // места. В таком положении оказалась и Сушицкая с сыном, живущие на Малой Житомирской. Переночевавши на Владимирской горке, они потом целую неделю скитались по знакомым, пока разрешено было возвратиться в оставленные дома.

В доме, где живет Петровская, тоже все складывали вещи и готовы были выселяться. Я уж не знала, что делать со своими вещами, а тут дошли слухи, будто и на Соломенке пожары. Я побежала на Соломенку, но оказалось, там все спокойно. Я умолила, наконец, Ольгу Адамовну. Она пошла со мной в город и помогла перенести вещи. А город все горел. И только 28^{-го} наконец // открыли воду и постепенно ликвидировали пожар. Так что пожар продолжался с 24^{-го} до 28^{-го} сентября, и сгорел весь центр. Между прочим, рухнул и дом Гинзбурга на Институтской, самый высокий во всем Киеве. Я, правда, до сих пор не решилась пройти по этим местам. Не могу любопытствовать на эту страшную картину разрушения. Все население выражало глубокое возмущение по поводу того, что эти бедствия оно терпит не от врагов, а от своих же. Враги же в данном случае являются спасителями, так как они все-таки принимают все меры, чтобы прекратить пожар. //

13 ноября.

28^{-го} сентября по городу был расклеен такой приказ на русском, украинском и немецком языках: "Всем жидам со всего города и его окрестностей явиться 29 сент. 41 г. к 8 часам утра на угол ул. Мельника и Дегтяревской возле кладбища. Взять с собой деньги, ценные вещи, а также теплую одежду, белье и пр. Если кто из жидов не явится и обнаружен будет в другом месте, то будет расстрелян". Приказ этот почему-то никем не подписан, хотя обычно приказы даются за подписью коменданта. А дальше я уже буду рассказывать тебе со слов О. Ад., которая, как она говорит, любит наблюдать исторические факты. // (Указанное место, если помнишь, находится на Лукьяновке, возле еврейского кладбища).

29^{-го} утром О. Ад. пошла в этом направлении. Улицы представляли потрясающую картину. И по тротуарам, и по мостовой двигалось непрерывным потоком сплошное море людских голов. Большинство шло пешком, с клунками на плечах. Другие везли колясочки, нагруженные вещами и детьми. Некоторые ехали на подводах. Вот старуха, изнемогая под своей ношей, падет. Старик, очевидно, муж, силится поднять ее, но и сам падает. Вот молодая женщина одной рукой везет колясочку с вещами, а на другой держит ребенка. Двое других детей 4–5 лет идут за матерью. Вот на возу едет больная женщина // и держит завернутого крохотного ребеночка, очевидно, только что появившегося на свет. По сторонам, возле дворов, стоит население. Некоторые пытаются помочь слабым, многие плачут. В этот день О. Ад. дошла только до Глубочицы и возвратилась, не вынеся этой тяжелой картины. Все евреи не могли собраться в указанное время. Живущие очень далеко, больные, старые не могли идти пешком, а достать лошадей было трудно. Поэтому шествие это продолжалось и 30^{-го}, а отдельные семьи являлись и позже. Оставшихся в Киеве евреев оказалось очень-очень много. Остались, главным образом, более бедные, многосемейные, инвалидное население, не смогшее уехать, а также порядочно // врачей и других служащих.

30^{-го} утром О. Ад. опять-таки пошла уже на самое место, назначенное в приказе. Устроен был шлагбаум. У каждого подходящего еврея возле шлагбаума проверялись документы. Принесенные и привезенные вещи тут же складывались в одну громадную кучу, а евреи, пропущенные через шлагбаум, шли дальше пешком вдоль улицы и поворачивали налево, за высокий деревянный забор. Кроме евреев, за шлагбаум никого не пропускали. Если муж был еврей, а жена русская или наоборот, то наблюдались тяжелые картины их прощания друг с другом. //

14 ноября.

Некоторые люди, движимые непреодолимым желанием узнать, что происходит за забором, отыскивали окружной путь через яры и даже через минированное поле, на котором дощечками с надписью "мина" обозначены были места нахождения мин, очевидно, обнаруженных немцами. Между этими минами они пробирались на холм, с которого видна была площадь за забором, примыкавшая к страшно глубокому яру, называемому "Бабий Яр". Узнавши об этом пути, пошла туда и О. Ад. вместе с другими. По дороге

встречали возвращавшихся оттуда, спрашивали, что там делается, очень ли там страшно, но люди только махали руками и не хотели отвечать. Один мужчина сказал: "Я не советую вам // туда идти и сам жалею, что пошел. Там такой крик, вопль и рыдания, там их расстреливают". Однако они таки пошли дальше. Но, как говорит О. Ад., она боялась, что "не выдержит мозг" и не подходила уже так близко, чтобы слышен был крик (ветер дул от нее и относил голоса), а остановилась на таком расстоянии, на котором она со своим хорошим зрением могла видеть происходящее. И вот что она увидела: солдаты тащили пять человек в одном белье и поставили их на краю яра. Затем раздались револьверные выстрелы, и люди скатывались в яр. За первой пятеркой последовала вторая. Одна еврейка пыталась убежать, но солдат ловил ее и тащил к яру. После второй пятерки О. Ад. ушла. //

После уже те, которых заставляли зарывать трупы, рассказывали, что детей не стреляли, а давали им нюхать какой-то отравляющий газ, от которого они засыпали и умирали. На машинах увозили в город более ценные вещи, дорогие шубы и пр. А чернь умудрялась раскрадать вещи из сваленной кучи, и тут же, немного в стороне, уже шла торговля модельными туфлями и пр. Потом уже я слышала в городе, что первую партию евреев, прибывших точно в назначенный час, таки погрузили на машины и отправили куда-то, будто на советский фронт, а эта расправа происходила уже с опоздавшими, но таких ведь были // тысячи и тысячи! Все это было так страшно, так невероятно чудовищно, что надо было иметь крепкие, огрубевшие нервы, чтобы не сойти с ума. Разум отказывался признать совершившееся, не мог допустить его возможность. Поистине, свидетелями страшных дел пришлось нам быть!

Однако в городе и до сих пор остается еще порядочно евреев. Некоторые умудрились приобрести чужие паспорта, другие скрываются по разным подвалам. Они мстят за погибших и совершают разные диверсионные акты. Их ловят и расстреливают, но вместе с ними страдает и невинное население. Недавно, например, по // городу были расклеены объявления, сообщающие, что за диверсионные акты расстреляно триста человек, и предупреждающие, что за всякий диверсионный акт будет отвечать по законам военного времени не только совершивший его, но и весь район, где такой акт будет обнаружен. Подобные объявления появляются часто. Недавно в одном дворе нашли убитого немца и расстреляли поголовно весь двор. А так как совершивший убийство может же подкинуть труп и в чужой двор, то жизнь каждого из нас висит на волоске. В городе строгий военный

режим. Ходить можно только до пяти часов вечера, а иногда и до четырех; // строго соблюдается светомаскировка; по дворам опять усилились ночные дежурства. За всякое нарушение этого режима – наказание по законам военного времени, т. е. расстрел.

Я, между прочим, за все время войны почти ни разу не зажигала света, так как тока нет, а керосин приходится строго экономить для примуса, так как больше его нигде не достанешь. Но про свою жизнь я как-нибудь расскажу отдельно.

15 ноября.

Теперь еще расскажу о пленных. Ты уже, вероятно, знаешь, что возле Киева и вообще на Украине захвачено колоссальное количество пленных. Вся наша армия, что отступала из Киева 18 – 19/IX, целиком захвачена. Пленных содержат в концлагерях. Это площади под открытым небом, огороженные колючей проволокой. // Говорят, при некоторых есть и бараки, но при тех, где пришлось побывать моим знакомым, барачков не было. Пленных перегоняли с места на место, и украинцы многих освобождали. Между прочим, попали в плен старший сын моих непосредственных соседей О. и сын О. А., тот самый, что служил при Киевском штабе. (По привычке всего бояться, укрепившейся у меня за двадцать с лишним лет, называть фамилии я избегаю). Многие люди ходили по концлагерям разыскивать своих родных, и если находили, то носили им пищу. Так ходили разыскивать своих сыновей и мои соседи, иногда верст за 50, и в конце концов таки нашли их. И вот уже все дальнейшее я буду рассказывать на основании их слов, т. е. и родителей, и самих пленных, которые сейчас отпущены и живут дома. //

17 ноября.

Родных, приносивших передачу, не подпускали близко к лагерю. Среди тысячной толпы в проволочном кольце трудно было разыскать своего. Чтобы узнать, есть ли он там, писали на дощечке фамилию и, укрепив ее на палке, поднимали вверх. Если данный субъект отыскивался, то разговаривать с ним можно было, только перекрикиваясь на значительном расстоянии, и когда приходило порядочно посетителей, то стоял такой крик, что трудно было что-нибудь разобрать. Передачу передавали через

немецких патрулей. Некоторые из них добросовестно передавали, а другие бесцеремонно разворачивали сверток, и если там было что-либо повкуснее, например, яички, сахар, масло, то клали себе в карман, // а остальное передавали пленному. В лагерях царил страшный голод. Наши оба пленные не ели человеческой пищи 22 – 23 дня. Питались сырыми овощами, которые во время переходов с места на место отыскивали на брошенных огородах; ели даже корни растений, выкапывая их из земли или даже выгрызая их зубами. О. при виде своего сына не мог узнать его, такой он имел ужасный вид. Многие умирали от голода, а другие так ослабевали, что не могли идти вместе с колонной. Отстающих били прикладами, а если и это не помогало, то расстреливали. Некоторые пленные были в шинелях, а другие без шинелей, почти босые, или в калошах на босую ногу. Ноги изранены, покрыты волдырями. // Обращались с ними грубо, били палками по голове и т. п. А о евреях уж и говорить нечего. Их за людей не считают. "Юде" – и конец.

21 ноября.

Теперь еще расскажу о Чернигове. Не знаю, получил ли ты то письмо, в котором я писала тебе, что связь со своими у меня оборвалась вскоре после начала войны. Это произошло вследствие крайне неисправного почтового сообщения. Тетя писала мне несколько раз, приглашала приехать к ним, спрашивала о тебе. На все ее письма я отвечала очень аккуратно, но почему-то мои письма там не получали, и она перестала писать. Это я знаю потому, что то же самое произошло в переписке между Лесей и ее сестрой Зиной. Потом вдруг в начале сентября // я получила коротенькую открытку от Шуры⁵², в которой она сообщает, что ее послали на Донбасс, в рудник Голубовку Ворошиловградской области. "А мама с Сережей⁵³ или в Выблях⁵⁴, или в Ковчине", – так она говорит о своих. Я ей ответила, но на этом переписка и кончилась. Это уже было после бомбардировки Чернигова (24/VIII). Кто из них уехал первый и успели ли они связаться между собой – неизвестно. Все дальнейшее, что я буду рассказывать о Чернигове, я узнала из писем черниговцев, переданных уже впоследствии через оказии в Киев.

---

52 Александра Петровна Дєполович, дочь Петра Платоновича Дєполовича.

53 Сергей Петрович Дєполович, сын Александры Петровны Дєполович.

54 Село в Куликовском р-не Черниговской обл.

Так получила М. Вл. письмо от Владимирского, дочь Гужовской получила письмо от матери, а некоторые и лично побывали в Чернигове. //

На Чернигов сброшены были немецкие листовки, в которых сказано было, чтобы все оставили город, так как 24 августа в час дня начнется бомбардировка города. Некоторые, кто имел возможность, уезжали машинами или на лошадях, причем не обошлось без жертв. Вся эта масса населения вышла на берег Десны, где провела и ночь. Точно в указанное время началась бомбежка. Город был буквально превращен в груды развалин. В центральной части иногда даже трудно определить, где были улицы. Уцелели только окраины. Но немцы тогда не вошли в город, а заняли его только в начале сентября. И вот уж не знаю, при немцах ли, или еще до прихода их в город, в начале же сентября, // начались пожары, устраиваемые своими. Что уцелело от бомб, то погибло от огня. Сгорел и дядин дом, очевидно, со всеми вещами, в которых заключалось все ценное, что они имели (пианино, масса хорошей мебели, теплой одежды и т. д.). О самой их семье Владимирский пишет: "Настасья Степ. и Сережа живы. О Шуре ничего не известно". Из этого можно думать, что он видел их в Чернигове. Больше я ничего не знаю. Несомненно только то, что в настоящее время они так же отрезаны от Шуры и ничего друг о друге не знают, как и мы с тобой. Как все это перенесла бедная тетя со своим больным сердцем – не представляю. Хорошо хоть, что у нее // есть там сестра и два брата, и что в Чернигове, говорят, нет такого голода, как у нас. Об отце и Оксане ничего не знаю. Возможно, что они уехали в Ростов, так как у них там родственники, а может быть, и никуда не уехали. Итак, мы все рассеяны, отрезаны друг от друга, ничего друг о друге не знаем. Сойдемся ли когда-нибудь, увидимся ли – кто знает! Сердце втайне шепчет, что может быть, да, а суровый рассудок говорит: едва ли.

Ты, Женечка, точно предчувствовал. Зимой забрал меня к себе на два с лишним месяца. Я с удовольствием вспоминаю о нашей совместной жизни в Ростове, которая под конец только омрачилась несчастным // случаем с тобой. Потом, в мае, вы приехали ко мне вдвоем, не побоялись моей тесноты и неудобств, которые пришлось вам здесь испытать, и пробыли у меня шесть дней. Молодцы! Спасибо за это. Хорошо также, что побывали в Чернигове, со всеми повидались, навестили дядину могилу. Все это ты очень-очень хорошо сделал, точно чувствовал, что это в последний раз.

24 ноября.

После занятия города немцами жизнь в городе понемножку стала налаживаться, но это идет, можно сказать, черепашьям шагом. Настоящей власти в городе нет. Немцы не заинтересованы в создании удобств для населения. Наоборот – смотрят // так, что если сами вы разрушили и уничтожили, так пусть население и терпит последствия. К тому же, партизаны или евреи (неизвестно) ведут "подрывную работу", уничтожают то, что удалось восстановить. Вот только на днях назначены Гитлером гражданский комиссар Украины и его заместитель, но пока еще эта власть ничем себя не проявила. До сих пор главная власть в городе принадлежала немецкому военному коменданту, а для упорядочения жизни в городе назначена была городская управа из местных людей. Воду, как я уже сказала, дали скоро. Без воды город был 10 дней. Наши соломенцы тогда разыскивали за городом ключи. И мне, спасибо, соседи изредка приносили по ведру, и я уже сэкономила каждую кружку. Через некоторое время дали и свет, в первую // очередь в здания, занятые немцами, потом в больницы и некоторые учреждения, которые работают. В частных домах, как правило, света до сих пор нет, за немногими исключениями. (Немецкое население Киева пользуется всякими преимуществами в отношении жизненных удобств и питания). До сих пор соблюдается строгая светомаскировка города. Постепенно стали ходить трамваи, сначала по главнейшим линиям, а потом и больше. 20^{-го} ноября, наконец, пошел и наш восьмой номер, но ходит паршивенький одинарный старый вагончик и идет только до ул. Саксаганского. Цена трамвайного билета теперь 50 коп. На улицах в центре есть радио, а в частных домах нет. //

С 1^{-го} ноября открыты средние школы с семилетним курсом, а еще намечается открыть 12 мужских гимназий и 8 женских. В школах перед началом занятий отслужен был молебен. Открыто также порядочно церквей. Сознательных людей отталкивает то, что там молятся за "великого освободителя Гитлера" и за дарование победы немецкому воинству. А серые массы не углубляются и охотно посещают церкви. Многие улицы переименованы по-старому. Наша теперь называется "Большая", а по-украински "Велика". (Официальный язык, конечно, украинский). С первых же дней издается газета "Українське слово". О военных действиях и международных событиях // дают сведения краткие, преимущественно фактические. Вообще не отличаются многоречивостью московских газет. В статьях на общественные темы дается, конечно, специфическое освещение.

Между прочим, постоянно употребляется термин "жидобольшевики" (я-то сама не читаю, но О. А. мне часто читает). Большинство учреждений не функционируют, а некоторые хотя и начали работать, но это, собственно, не работа, а так себе. Жалование служащим не платят, а только техработникам. Люди работают "по идее", или лучше сказать, в надежде на будущие блага. Но я говорю только об учреждениях культурного // характера, в которых у меня есть знакомые, или же я имею с ними связь. Вообще же я в этой области широко не осведомлена. Мужчины должны каждый день, кроме воскресенья, являться на биржу, и их погоняют на работу, по большей части физическую. Платят им гроши. Воскресные дни чтутся. Между прочим, когда наше население ходило за город на брошенные огороды копать картошку, то в воскресные дни немецкие солдаты не пропускали и говорили, что в воскресенье надо Богу молиться, а не работать.

28 ноября.

Но что особенно больно ударило по населению во время этой разрухи – // так это питание. У нас до сих пор нет хлеба. Хлеб выпекают только для немецкой армии, для лазаретов и больниц, да кажется, в последнее время стали выдавать понемногу на особенно ответственных работах. Население же, как правило, хлеба не получает. Иногда только, недели в две раз, выдают по 200 гр. на душу. В нашем районе за эти 2½ месяца мы получили по 200 гр. четыре раза. Может быть, в некоторых более счастливых районах получили немного больше, но вообще разница небольшая. О качестве хлеба и говорить нечего.

Советские деньги не аннулированы, но страшно обесценены. Десять советских рублей равняются одной немецкой марке, т. е. 1 рублю. Но вначале советских денег никто не хотел брать, потому что за них ничего нельзя было купить: магазины в городе закрыты, а на базаре шла исключительно меновая торговля. Меняли продукты на продукты и на предметы первой необходимости. За овощи, за молоко, яйца просили сухарей, крупы, сахару, мыла, // керосину и пр. Охотно брали также одежду, особенно мужскую. Немцы запрещали обмен и требовали, чтобы крестьяне продавали за деньги. Тогда меновая торговля стала производиться не на базарах, а по дворам. Со временем, под нажимом немцев стали продавать продукты и за деньги, но цены на продукты устанавливались кошмарные: молоко – 40 р. литр, яйца 40 р. десяток, жиров за деньги совсем нельзя достать, а только в обмен. Но

все это пусть бы себе. Мы давно уже отвыкли от таких деликатесов. Но также дорого и то, без чего нельзя жить. Картофель 15 руб. десяток, небольшой кочанчик капусты 20 р., стаканчик фасоли 5 р. и т. д. Ниже пяти руб. ни на что и цены нет. На больших базарах бывает так, что немец подходит к торговке и требует, чтобы она продавала дешевле, и кто из покупателей в это время подойдет, тот и получит дешевле. Но это же только единичные случаи. Меновая торговля // по дворам и сейчас практикуется, но крестьяне избаловались и очень повысили свои требования. Если раньше можно было что-нибудь выменять на кое-какое барахлишко, то теперь за свои продукты они желают получить хорошую теплую одежду, сапоги и даже предметы роскоши, напр., патефон, а один дядька спросил у Нарочницкой, не променяет ли она ему за картошку пианино. Такая их избалованность объясняется тем, что в последнее время на рынок выброшено много хороших вещей, награбленных по магазинам и в оставленных жильцами квартирах. В Киеве теперь много пустых квартир, причем многие из них оставлены не только с обстановкой, но и с одеждой и пр. (Одна моя знакомая получила ордер на комнату, где был полный шкаф мужской одежды). Ордер на комнату получить теперь легко, и если комната не понравится, то можно обменять ордер на другую. Вот некоторые и промышляют // этим. Получают ордер на одну комнату, дочиста ее обирают, потом меняют ордер на другую и там делают то же самое. На больших базарах теперь появились целые ряды с массой всевозможных вещей, которые продаются, конечно, по бешеным ценам. В городе открыто несколько общественных столовых, в которых можно получить поганенький обед без жиру и без хлеба рублей за восемь, но туда можно попасть или по пропуску, или же стоять несколько часов в очереди. В ресторане, говорят, удовлетворительный обед стоит 22 р.

В последнее время в городе стали организовываться потребительские кооперации. Население охотно вносит паи (200 – 300 р.). Но по причине отсутствия транспорта дело это разворачивается крайне медленно и пока еще находится в стадии организации. Сегодня в газете городской // голова предупреждает население, чтобы, кто может, уезжали в провинцию, так как город шестьсот тысяч населения не прокормит. Некоторые уезжают и из нашего двора. Жутко подумать, что здесь будет к весне.

1^{-го} декабря.

Наконец расскажу о себе. В кассе у меня пропало 4800 рублей. Если во время войны 39 г. без задержки выдавали из кассы даже весь вклад, то теперь сразу же была установлена жесткая норма: 200 р. в месяц. Если бы у тебя была сберегательная книжка в горьковской кассе, то м. б., можно бы было перевести вклад на твое имя, но у тебя такой книжки, конечно, нет, да и списаться мы не могли. По почте перевести нельзя было. Я послала книжку в Ленинград с тем, что если я погибну, то м. б. ты по ней получишь. За одну пересылку этого пакета я заплатила сто рублей. Но книжка тебя не застала и, пропутешествовавши полтора // месяца, возвратилась назад. Я, правда, потерявши надежду на ее возвращение, выхлопотала дубликат. Но все равно это было уже во второй половине августа, и посылать ее в Горький уже не было смысла ввиду полной разрухи почтового сообщения. Только и всего, что я по ней таки успела получить 600 р. На руках у меня осталось полторы тысячи, из которых 500 уже израсходованы (200 руб. внесла пай в кооперацию), осталась тысяча! Но что значит эта тысяча при таких ценах! Пенсию тоже перестали давать. Променяла твои старые ботинки, пиджак и коричневые штаны, получила за них немного картошки и пшена, кое-что подкупила, с осени насушила немного сухарей – вот этим и пробавляюсь кое-как, строго дозируя дневную норму. С сегодняшнего дня наступает новая стадия голодовки, так как сухари окончились. Можно бы еще кое-что променять, но, как я уже говорила, // охотников менять на барахло уже нет. Дров у нас мало, и потому в комнате холодно и сыро. Трубы в водопроводе полопались, и никому до этого нет дела, поэтому воду носить всю зиму придется с улицы. Тока в частных домах нет и, говорят, не будет всю зиму, потому что диверсанты используют его для своих целей. Керосин на базаре сто рублей литр. У меня пока немного есть, но надо же беречь его для примуса. Да если бы и зажгла каганчик, то все равно при таком освещении заняться ничем не могу. Итак, все длиннющие зимние вечера я провожу впотьмах и в полном бездействии. Только мозг, к сожалению, бездействовать не может, а думать жутко и тяжело. Хотя бы я могла хоть какую-нибудь весточку получить о тебе! Если бы я знала, что ты развязался с военной службой, имеешь работу и как-так вы там живете, то мне было бы все-таки легче, хотя я знаю, что и там тяжело. //

Из газет знаю, что Горький бомбят. Но больше я думаю, что не выпустят они тебя из своих рук в такое время, когда им так нужны люди. А врачи, я знаю, как относятся в таких случаях. И может быть, до сих пор

тебя уже куда-нибудь послали. Может быть, эта запись покажется тебе какой-то плаксивой. Я бы не хотела жаловаться и не жалуясь. Я знаю, что теперь все терпят, терплю и я. Но для полноты этих записок нужно же было описать и свою жизнь. Обе мои старушки – Нарочницкая и Петровская – в таком же состоянии, как я. Так же ничего не знают о своих сыновьях, так же голодают и мерзнут, как я. У Нарочницкой только больше денег (она держала их дома, а не в кассе) и, может быть, она немножко лучше питается, но все равно в недалекой перспективе у всех у нас нуль. //

5^{-го} декабря

Осталась еще одна тема, к которой ты всегда проявлял живой интерес – это моя методическая работа.

Когда Киев и вообще Украина были оккупированы, то я решила, что на моей методической и авторской работе нужно поставить крест. Советские учебники для школ теперь непригодны. Говорили, что во Львове печатаются новые учебники. Да если бы они и здесь составлялись, то от авторов потребуются переходы на противоположные позиции. А быть хамелеоном не к лицу солидному автору, каковы бы ни были его личные убеждения. Поэтому от работы придется отказаться, если бы даже ее и предложили.

И вот в один прекрасный день, или лучше сказать, совсем непрекрасный, чтобы хоть немного согреть свою комнату, я сожгла в печке все свои методические материалы: литературу, учебники, записки и пр. Печку, правда, нагрела хорошо. // Оставила только на память о своей работе один экземпляр детского букваря издания 41^{-го} года (его таки успели издать до войны, но так уже и пропал этот миллионный тираж).

Но в конце октября Ольга Ад. случайно прочла мне в газете заметку, где сказано, что некоторые советские учебники, в том числе и мой букварь, временно будут допущены в школах с соответствующими изменениями. Таким образом выходит, что кто-то без меня будет изменять мой букварь по своему усмотрению, хотя имя же на букваре остается мое. Мало ли чего могут туда навставлять под моим именем, да и могут наделать грубых методических ошибок. Я, конечно, не могла остаться к этому индифферентной и решила выяснить это дело, хотя не знала, куда обратиться, так как нет же ни издательства, ни Наркомпроса. Разыскала

я городскую управу и кое-как добилась, что переделкой // учебников занимается методическая секция при прежнем научно-исследовательском пединституте (на Трехсвятительской). Пошла я туда и увидела, что во главе этой секции стоят мои "приятели" в обратном смысле. Это С*⁵⁵, букварь которой провалился лет десять тому назад, но она до сих пор не может успокоиться и мстит мне за это, т. е. за то, что мой букварь признан лучшим. И П* – автор букваря для вспомогательных школ, который весной прошел по конкурсу. Эти люди до последнего дня при советской власти. На мои буквари и методики они писали самые возмутительные рецензии, стараясь пришить мне и антисоветскую идеологию, и национализм, и методическую отсталость. А теперь они же не постеснялись занять противоположные позиции. С* сообщила мне, что изменения // в букваре уже сделаны (с вами, мол, не связались потому, что не знали вашего адреса) и поручили П* показать мне эти изменения.

Оказалось, что букварь почищен очень основательно. Из него выброшено 26 стр., т. е. больше четвертой части. Выброшено не только большевистское, но и то, что с большевизмом, собственно, не имеет никакой связи. Так, напр., выброшены рассказы о яслях, о детском санатории, как будто ясли и санатории возможны только при большевизме, а не должны быть во всякой благоустроенной стране. Многие вещи выброшены за одно только слово, напоминающее о советской власти. Так, стихотворение о елке выброшено за одно слово "палац", игра в кота и мышку – за имя "Зірка", стихотворение о медвежатах – за слово // "браток", якобы большевицкое. Нового материалу почти не вставили. Жаль мне было своего опустошенного букваря. Я пыталась слегка возражать, но дело уже было сделано. А поднимать историю не стоило, все равно мой букварь доживает последний год своего существования вообще. Да и апеллировать некуда – нет же никакой высшей инстанции. С* эта – особа ехидная (Музыченко недаром называл ее змеей), и во внешнем обращении со мной она всегда корректна и даже любезна. Вот и теперь она стала довольно настоятельно приглашать меня принять участие в работе их секции, которая, по ее словам, будет заниматься и составлением программ, и составлением новых учебников, и всей вообще методической работой. // Хотя работать с ними у меня охоты было мало, да и расстояние ужасное (ты же подумай – пройти пешком от нашей квартиры до Трехсвятительской и обратно!), однако, подумавши, я решила раза два в неделю бывать у них. Во-первых, тяжело было все время

---

55 Из этических соображений фамилии некоторых лиц заменены начальными буквами.

оставаться наедине со своими безрадостными мыслями, сидя в своей клетке; надо было хоть немножко чем-нибудь отвлечься, а методической работой я интересуюсь. Во-вторых, чтобы не забывали о моем существовании на тот случай, что если уж совсем придется погибать от голода, то попытаюсь хоть к городской управе обратиться за помощью.

Побывала я у них раза три, но потом и отстала, главным образом, за дальностью расстояния, которое тем // более утомительно при пустом желудке. Теперь, правда, уже и трамвай стал ходить до ул. Саксаганского, но на дворе стало холодно, все время стоят порядочные морозы с ветрами. Да и не хочется как-то работать с несимпатичными людьми. Пусть себе работают. А я уже свое отработала. Если бы не весь этот кошмар, охотно бы уехала к тебе, пожила бы остаток жизни с вами. Да, видно, не судилось.

Итак, я довела свои записки до сегодняшнего дня. Теперь буду изредка записывать про дальнейшее.

25/1 42 г.

Почти два месяца не писала ничего – не было настроения, да и писать было нечего. А сегодня опять захотелось поболтать с тобой, Женечка, хотя // возможно, что все это "в пользу бедных", как ты выражаешься.

Я часто вспоминаю твой анекдот о еврее, который очень бедствовал, по совету раввина купил себе козу и кур и этим сделал свою жизнь совершенно нестерпимой. Потом, по совету этого же раввина, он продал кур и козу, и прежние условия жизни показались ему не так уж плохи. Вот подобное переживаю и я. Весь этот месяц, с 25 декабря до 25 января, был у меня очень тяжелый. Как раз с 25 декабря у нас сразу ударила суровая зима. Морозы вот уже целый месяц держатся от -20° почти до -40° , за исключением каких-нибудь 3 – 4 дней. Дров у нас было мало. Комната топилась большей частью через день, а то и через два. Бывало, что при -36° печка у меня не топилась. Существовать // в такой квартире было очень тяжело, а впереди ожидалось полное вымерзание, так как последние дрова были на исходе. У Ореховых было немного угля, они топили кухню и там ютились, иногда совсем закрывая дверь от большой комнаты. За этот же месяц мне пришлось стоять три раза в очереди по 5 – 7 часов на морозе или мокнуть под снегом. И наконец, еще восемь раз по лютному морозу сходить пешком в городскую топливную контору (на Безаковской) в хлопотах о

дровах. И вот наконец, мне как инвалиду, при соответствующей справке от хозяина, выдали кубометр дров из аварийного разбираемого дома, и вчера Ореховы перевезли дрова своими силами. Кроме того, на днях Ореховым удалось // достать чугунную печку, которую они установили в большой комнате возле грубки. Труба проходит в грубку не сверху, как было у них, а с самого низу, и моя грубка теперь великолепно согревается, гораздо лучше, чем когда ее топим дровами. Они подкупают уголь, у меня есть дрова, и теперь мы перебьемся до весны. Температуры у меня в комнате совсем приличные. Можно сидеть без шубы и писать или шить, что прежде было совершенно невозможно. Наконец, мне уже не предвидится никаких очередей, и в сильные морозы нет необходимости выходить, кроме только за водой, которую все время ношу с улицы, но это уже не беда.

Вот и я, как тот еврей, после пережитого тяжелого месяца чувствую большое облегчение, и кажется, если бы мне // еще дали 200 гр. хлеба в день, то условия моего физического существования были бы вполне удовлетворительны. Но на это, конечно, нет никакой надежды. По карточкам хлеба выдают по 200 гр. на неделю, и то нерегулярно. На базаре всегда есть хлеб, но он безумно дорог. Если во время гражданской войны буханка в два кило стоила 25 р., то теперь она стоит 80 – 100 р., а кусочек в 200 гр. – 10 руб. Питаюсь я "кондером" (суп с крупой) без хлеба и в строго ограниченном количестве. О жирах не может быть и речи. На базаре кусочек сальца такого размера, каких я тебе клала в яичницу штуки три, стоит 10 руб.

Раз я прорвалась: меня одолел // такой волчий голод, что я купила кусок хлеба за 25 р. и решила сразу его съесть, чтобы хоть раз почувствовать себя сытой. Но больше такое безрассудство не повторялось. Надо держать себя в ежовых рукавицах, а то и совсем прогоришь. Ну да теперь в комнате тепло, так и голод будет чувствоваться не так остро. Вчера я стояла возле своей теплой печки и вспоминала, как в прошлом году в это время я была в Ростове. Как раз приблизительно в это время приехала к нам Оля, привезла из Ленинграда много вкусных вещей, и так у нас было уютно и хорошо! Где-то вы теперь, дорогие // мои? Как живете? Ничего о вас не знаю вот уже пять месяцев, да и узнаю нескоро. Но во мне живет твердая вера в то, что мы опять сойдемся вместе, увидимся. Может быть, на следующий год мы будем опять все трое сидеть в этот вечер где-нибудь возле печечки и вспоминать о пережитом кошмаре. Эта вера основана не на логике, а исходит из каких-то других источников моего духа, и она меня не обманет, вот увидишь!

8 марта.

Сегодня Оленькин день рождения. Ей исполнился 21 год. Мысленно поздравляю и крепко целую ее. Как-то // вы проводите этот день? Вместе или раздельно? Хочется думать, что вместе. Вспоминаете ли иногда обо мне? Вот уж на первый день Пасхи вы **обязательно** наверное вспомните обо мне, так как Олина мама тоже в этот день именинница. Вы, небось, думаете, что меня уже нет на свете, а я вот еще копошусь здесь, как муравей под растоптанным муравейником. Организм мой пока геройски переносит всякие лишения. Вот сегодня печка протоплена, пальцы не коченеют, можно писать, а это бывает редко. На дворе ласковее стало пригревать солнышко, и это как-то смягчает душевный мрак и безнадежность.

12^{-го} февраля я получила // письмо от тети, переданное через какой-то случай. К сожалению, в письме не помечены даты, но есть основания предположить, что написано оно два-три месяца тому назад. Вообще просто досадно, что она, описывая подробно ход событий, ни разу не упоминает ни месяца, ни числа. Оказывается, они ушли из Чернигова в один день с Шурой – тетя с Сережей в Выбли, а Шура со всем медперсоналом госпиталя пешком отправлена была в Сумы, и с тех пор тетя ничего о ней не знает, т. е. даже не знает, что Шура на Донбассе, о чем она успела мне сообщить открыткой. Тетя много горя натерпелась, в Выблях жила три недели в хате, где // помещалось 27 человек беженцев из Чернигова. Дом сгорел и все имущество погибло, кроме необходимых вещей, взятых с собой.

Возвратившись в Чернигов, тетя с Сережей почему-то поселились у старого Скопинцева, далеко за городом, кажется, возле Черторийского моста. Для меня совершенно непонятно, почему она поселилась у человека, совершенно чужого и далекого для нее, когда у нее же есть сестра Маня, имеющая свой маленький домик, уцелевший от пожара. Денежное ее положение такое же, как и мое. Последние деньги проедает, а продавать и менять нечего. //

Тетя тоже подтверждает, что Чернигов буквально обращен в груды развалин. Сообщает ужасный случай с Данилевичами. Во время бомбежки Татьяна Леонт., Людмила и еще пять человек с ними погибли в погребке под обрушившейся стеной⁵⁶. Я на всякий случай ответила тете и отдала письмо Нарочницкой. Та иногда умудряется находить случаи для переписки с

---

⁵⁶ Татьяна Леонтьевна Данилевич – учительница Ковчинской земской школы в 1897 – 1913 гг., Людмила – ее дочь.

Владимирскими. Они, между прочим, обещают забрать ее весной к себе. Вообще всякий, кто имеет какую-нибудь возможность, бежит из Киева, спасаясь от голода. На провинции все-таки легче прожить. Если бы дом не сгорел, и я бы могла // уехать, а теперь передо мной все пути отрезаны. Хочу только надеяться, что если сам ты останешься жить, то ты не бросишь меня и не забудешь обо мне, как бы долго война ни продолжалась. Этот вопрос об окончании войны мучительным гвоздем стоит в голове.

уехать, и теперь передо мной все
пути отрезаны. Хочу только наде-
яться, что если сам ты останешься
жить, то ты не бросишь меня и не
забудешь обо мне, как бы долго
война ни продолжалась. Этот во-
прос об окончании войны мучительным
гвоздем стоит в голове.

Письмо М. В. Нарочницкой сестрам Марии Степановне (фамилия неизвестна) и Анастасии Степановне Дєполович.

19го марта [1943 г.]

По просьбе Лидии Платон. пишу Вам, Марья Степановна, я, так как она сама написать уже не может. Посылку вашу мне удалось очень счастливо передать ей сейчас же по получении ее через соседку Лид. Пл., которая неожиданно зашла ко мне рассказать про нее. Что касается здоровья Лиды, то мало утешительного. После своего злополучного падения в яму она никак не может поправиться. Ключица хоть и срослась, но падение, испуг, потеря крови – все это сказалось на сердечной деятельности, и на этой почве, по словам врача, который наблюдает ее, у нее началось дрожание рук, а последнее время сильно опухли ноги, так что, если она спустит ногу с постели, то поднять ее обратно на постель не может сама. Я поддерживаю с нею связь через одну свою знакомую медсестру, которая изредка навещает ее, но вот уже второй месяц она не имеет выходных дней и возвращается домой поздно, работает не по своей специальности, а на хлебном заводе. Главная беда в том, что Лид. Пл. живет очень далеко на окраине города, как я ее всегда уговаривала поселиться поближе. Я все думаю, как бы ее поместить в медклинику. И это было бы возможно, но чтобы вызвать к ней профессора для получения ордера, а потом отвезти ее, надо иметь порядочные деньги, хотя бы руб. 600 – 700, но продавать ей уже нечего, а сама я почти всегда без денег и, если бы не урок в нашем доме, за который я получаю обед, то я бы совсем голодала. Все же хочу этими днями предпринять кое-что, чтобы помочь Лиде. Как тяжело очутиться в таких условиях, как она, да и я тоже. Во всяком случае, если сможете ей передать опять что-нибудь, то через меня, а уж я найду возможность ей отнести. Я не знаю, что было в вашей посылке, но знаю, что Лиде страшно хочется хоть немножко масла и чего-нибудь сладкого. Может быть в ваших местах можно достать баночку меду.

Это мое письмо передайте и Анастасии Степановне.

Как только опять узнаю о состоянии здоровья Лиды, постараюсь сообщить вам.

М. Нарочницкая.

ФОТОГРАФІЇ

Фотографії 1 – 10, 13, 14 – з родинного архіву О. Є. Чмеля (Санкт-Петербург). Підготовлені до друку членами його родини.

Фотографії 11, 12, 15 – 17, 19 – з архіву Ковчинського історико-краєзнавчого музею. Підготував до друку С. М. Спутай.

1. Лідія Дєполович

2. Лідія Дєполович

3. Лідія Дєполович

*4. Лідія Дєполович, Платон Григорович Дєполович, Параска Власівна
Карпинська. 1900 – 1904 рр.*

5. Параска Власівна Карпинська

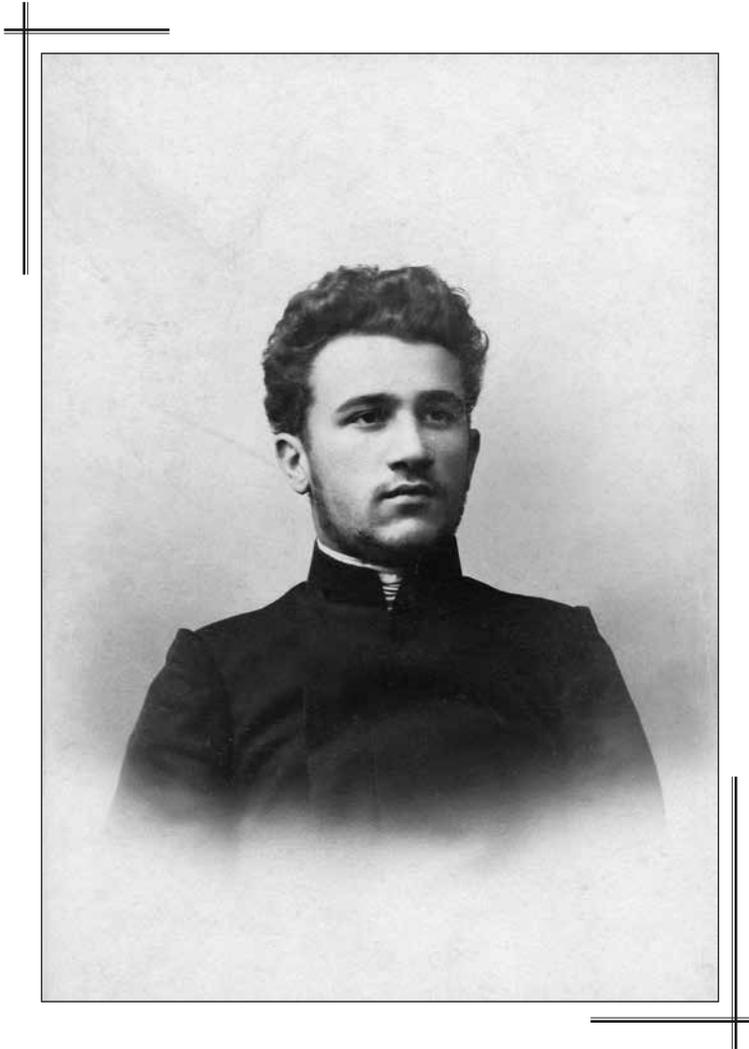

6. Л. П. Демолович за робчим столом. 1907 р.

Напис на звороті: "Дорогой Лидочке от любящего Сержика. Окт. 30 – 07".

7. С. П. Дєполович. Вороніж, 1907 р.

8. С. П. Дєполович. Вороніж, 1907 р.

Напис на звороті: "Моей дорогой ненаглядной Лидочке от (неразборчиво, возможно какое-то семейное прозвище). 1907 года 17 Августа".

9. Лідія Дєполович.

10. Лідія Дєполович із сином Євгеном. 1913 р.

П. Л. П. Дєполович з учнями Ковчинської земської школи. 1900 – 1908 рр.

*12. Л. П. Дєполович з учнями 18-ї Української школи ім. М. Коцюбинського.
Чернігів, 1922 – 1926 рр.*

13. Євген Чміль – студент Київського індустріального інституту. 1930 р.

14. Є. П. Чміль перед відправленням на фінський фронт. 1939 р.

15. Л. П. Дєполович. Київ, 1934 р.

16. Петро Платонович Дєполович у родинному колі. Чернігів, близько 1938 р.
Зображені справа наліво: Петро Платонович Дєполович, його дочка Олександра Дєполович (по домашньому Шура), її син Сергій, дружина П. П. Дєполовича Анастасія Степанівна, Олег [Корожан] (двоюрідний онук Анастасії Степанівни, загинув під час бомбардування Чернігова в 1941 р.)

17. Родинне фото. Чернігів, близько 1939 р.

Верхній ряд, зліва направо: Олександра Петрівна Дєполович, Лідія Платонівна Дєполович.

Середній ряд, зліва направо: Галина Андріївна Шангіна (по чоловіку – Корожан), Анастасія Степанівна Дєполович, Надія Степанівна Шангіна (сестра Анастасії Степанівни, мати Галини Андріївни).

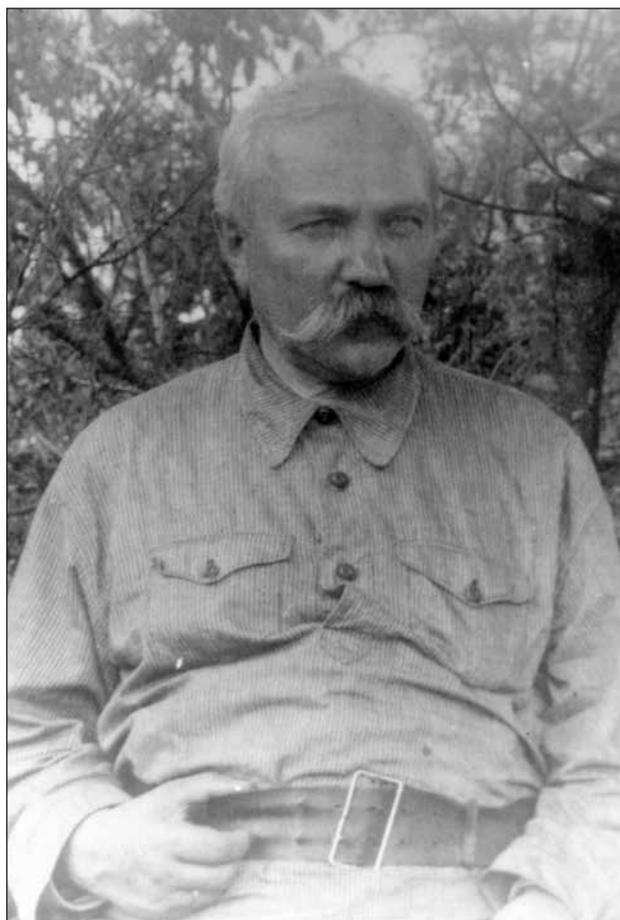
Внизу: Алла й Олександр – діти Галини Андріївни Шангіної.

18. С. П. Депенлович, лікар 34-го піхотного Севського полку. 1905 р.

Джерело: Фотоальбом 34-го піхотного Севського полку в період Русско-Японської війни 1905 року. [Електронний ресурс]. URL: <https://vadimus8.livejournal.com/79871.html>.

Достовірність особи не встановлена.

*19. С. П. Дєполович. Фото початку 1920-х рр.
Достовірність особи не встановлена.*

ДОДАТКИ

Бібліографічний покажчик видань Л. П. Дєполович (за роками видання)

1926

Нумо читати! : буквар. – Харків : Держ. вид-во України, 1926. – 48 с. : іл. – 50 000 пр.

1928

Математичний задачник. Перший рік навчання в міській трудшкoлі / Л. Дєполович та Ол. Астряб. – [Харків ; Київ] : Держ. вид-во України, 1928. – 184 с. : іл. – 27 000 пр.

Перша читанка. – Харків : Держ. вид-во України, 1928. – 98 с. : іл. – 15 000 пр.

1929

Математичний задачник. Перший рік навчання в міській трудшкoлі / Л. Дєполович та Ол. Астряб. – Вид. 2-ге, випр. – [Харків] : Держ. вид-во України, 1929. – 184 с. : іл. – 35 000 пр.

Нумо читати! : буквар. – Вид. 2-ге, випр. – Харків : Держ. вид-во України, 1929. – 48 с. : іл. – 500 000 пр.

Перша читанка. – Вид. 2-ге, стереотип. – [Харків] : Держ. вид-во України, 1929. – 94 с. : іл. – 20 000 пр.

1930

Орієнтація в суспільствознавстві // Радянська освіта. – 1930. – № 7. – С. 50–52.

Рабочая книга для первого года обучения : (азбука) / сост.: Дєполович Л. П., Музыченко А. Ф., Музыченко Ю. А. ; под общ. ред. Пасеки Т. С. ; [худож. Л. Игнатъев]. – [Киев ; Харьков] : Гос. изд-во Украины, 1930. – 64 с. : ил. – 25 000 пр.

Робоча книжка для першого року навчання : (для села) / склали: Дєполович Л., Музыченко О., Пасіка Т. – Харків ; Київ : Держ. вид-во України, 1930. – 161, [1], 14 с. – 1 000 000 пр.

1931

Рабочая книга для первого года обучения : (азбука) / Дєполович Л. П., Музыченко А. Ф., Музыченко Ю. А. ; [худож. Л. Игнатъев]. – Харьков : Рад. шк., 1931. – 56 с. : ил. – 60 000 пр.

Робітна книжка для першого року навчання : (буквар) / Дєполович Л. П., Музыченко О. Ф., Музыченко Ю. О. ; [худож. Т. П. Москальова]. – Харків : Рад. шк., 1931. – 56 с. : ил. – 450 000 пр.

1933

Буквар / Музыченко О. Ф. і Ю. О., Дєполович Л. П. – Харків ; Київ : Рад. шк., 1933. – 64 с. : ил. – 600 000 пр.

Методпоради до навчання грамоти за букварем : (на допомогу молодому вчителю) / Музыченко О. Ф., Дєполович Л. П. – Харків : Рад. шк., 1933. – 32 с. : ил. – 20 000 пр.

1934

Буквар / Музыченко О. Ф. і Ю. О., Дєполович Л. П. ; [худож. Л. С. Игнатъев]. – Харків ; Київ : Рад. шк., 1934. – 64 с. : ил. – 375 000 пр.

Як навчати грамоти за букварем : (метод. поради вчителєві початкової школи) / О. Ф. і Ю. О. Музыченко, Л. П. Дєполович. – Харків ; Київ : Рад. шк., 1934. – 78 с. : ил. – 10 000 пр.

1936

Буквар / Музыченко О. Ф., [Дєполович Л. П.]. – Київ : Рад. шк., 1936. – 64 с. : ил. – 1 075 000 пр.

Буквар для шкіл грамоти / Т. Гурвич, Л. Дєполович. – Харків : Рад. шк., 1936. – 72 с. : ил. – 800 000 пр.

Музиченко О. Ф. Буквар для допоміжної школи / О. Ф. Музиченко ; [в складанні Букваря брали участь Л. П. Дєполович та Ю. О. Музиченко]. – Харків : Рад. шк., 1936. – 96 с. : іл. – 2 500 пр.

Як навчати грамоти за букварем Дєполович і Гурвич для шкіл неписьменних : метод. лист. – Харків : Рад. шк., 1936. – 24 с. – 40 200 пр.

1937

Буквар / О. Ф. Музиченко, Л. П. Дєполович. – Київ : Рад. шк., 1937. – 96 с. : іл. – 900 000 пр.

Буквар. Для шкіл грамоти / Т. Гурвич, Л. Дєполович. – Київ ; Харків : Рад. шк., 1937. – 88 с., [6] окр. арк. "Розрізна азбука" : іл. – 345 200 пр.

1938

Буквар. – Київ : Рад. шк., 1938. – 96 с. : іл. – 901 000 пр.

Буквар. Для шкіл грамоти / Т. Гурвич, Л. Дєполович. – Київ : Рад. шк., 1938. – 88 с. : іл. – 200 000 пр.

Як навчати грамоти за букварем Л. П. Дєполович. – Київ ; Харків : Рад. шк., 1938. – 43 с. – 27 200 пр.

Як навчати грамоти за букварем Т. Гурвич і Л. Дєполович : метод. лист. – Київ ; Харків : Рад. шк., 1938. – 36 с. – 29 3000 пр.

1939

Буквар. – [Вид. 2-ге]. – [Київ] : Рад. шк., 1939. – 96 с. : іл. – 851 000 пр.

Як навчати грамоти за Букварем Л. П. Дєполович. – Вид. 2-ге. – Київ : Рад. шк., 1939. – 44 с. : іл. – 25 200 пр.

1940

Буквар. – [Вид. 3-тє]. – Київ : Рад. шк., 1940. – 96 с. : іл. – 1 140 300 пр.

Буквар для шкіл грамоти. – Київ : Рад. шк., 1940. – 96 с. : іл. – 400 300 пр.

Як навчати грамоти за букварем для шкіл грамоти Л. П. Дєполович : метод. розробка. – Київ : Рад. шк., 1940. – 44 с. – 25 150 пр.

Як навчати грамоти за букварем Л. П. Дєполович. – Вид. 3-тє. – Київ : Рад. шк., 1940. – 44 с. : іл. – 25 000 пр.

1941

Буквар. – [Вид. 4-те]. – [Київ] : Рад. шк., 1941. – 96 с. : іл. – 500 300 пр.

1943

Буквар. – Вид. 5-те. – [Москва] : Рад. шк., 1943. – 96 с. : іл. – 20 000 пр.

1944

Буквар. – Вид. 6-те. – [Москва] : Рад. шк., 1944. – 96 с. : іл. – 250 000 пр.

1945

Буквар. – [Вид. 7-ме]. – Київ ; Москва : Рад. шк., 1945. – 96 с. : іл. – 800 000 пр.

Буквар. Для шкіл грамоти / зред., перероб. та доп. В. Ярошенко. – Київ ; Львів : Рад. шк., 1945. – 112 с. : іл. – 140 000 пр.

Як навчати грамоти за букварем для шкіл грамоти Л. П. Дєполович : метод. розробка. – Київ ; Харків : Рад. шк., 1945. – 44 с. – 10 000 пр.

1946

Буквар. – [Вид. 8-ме]. – Київ ; Харків : Рад. шк., 1946. – 96 с. : іл. – 800 000 пр.

Буквар. Підручник для 1-го класу початкової школи. – [Вид. 9-те]. – Київ : Рад. шк., 1946. – 98 с. : іл. – 600 000 пр.

Буквар. Для шкіл грамоти / зред., перероб. та доп. В. Ярошенко. – Вид. 2-ге. – Київ : Рад. шк., 1946. – 112 с. : іл. – 50 000 пр.

1947

Буквар. Для навчання читанню й письму. – Вид. 10-те. – [Київ] : Рад. шк., 1947. – 96 с. : іл. – 800 000 пр.

Буквар. Для шкіл грамоти / зред., перероб. та доп. В. Ярошенко. – Вид. 3-ге. – Київ : Рад. шк., 1947. – 112 с. : іл. – 50 000 пр.

1948

Буквар. Для навчання читанню й письму. – Вид. 11-те. – Київ : Рад. шк., 1948. – 96 с. : іл. – 600 000 пр.

Буквар. Для шкіл грамоти / зред., перероб. та доп. В. Ярошенко. – Вид. 4-те. – Київ : Рад. шк., 1948. – 116 с. : іл. – 50 000 пр.

Буквар для шкіл сліпих дітей / [пристосували за букварем Деполович, А. С. Ганджій і Б. С. Бендерський]. – Київ ; Харків : Рад. шк., 1948. – 70 арк. – 300 пр.

1949

Буквар. – Вид. 12-те. – Київ : Рад. шк., 1949. – 96 с., 2 окр. арк. портр. : кольор. іл. – [860 000] пр.

1950

Буквар. – Вид. 13-те. – Київ : Рад. шк., 1950. – 96 с., 2 окр. арк. портр. : іл. – [600 000] пр.

1951

Буквар. – Вид. 14-те. – Київ : Рад. шк., 1951. – 96 с. + 3 арк. "Розрізна азбука" і "Розрізні склади" : іл. – Б. т.

1952

Буквар. – Вид. 15-те. – Київ : Рад. шк., 1952. – 96 с. + 3 арк. "Розрізна азбука" і "Розрізні склади" : іл. – 400 000 пр.

1953

Буквар. – Вид. 16-те. – Київ : Рад. шк., 1953. – 96 с. + 3 арк. "Розрізна азбука" і "Розрізні склади" : іл. – 570 000 пр.

1954

Буквар. – Вид. 17-те. – Київ : Рад. шк., 1954. – 96 с. + 3 арк. "Розрізна азбука" і "Розрізні склади" : іл. – 900 000 пр.

1955

Буквар. – Вид. 18-те. – Київ : Рад. шк., 1955. – 96 с. + 3 арк. "Розрізна азбука" і "Розрізні склади" : іл. – 750 000 пр.

1956

Буквар. – Вид. 19-те. – Київ : Рад. шк., 1956. – 96 с. + 3 окр. арк. "Розрізна азбука" і "Розрізні склади" : кольор. іл. – 700 000 пр.

1958

Буквар. Для шкіл грамоти. – Вид. 5-те, перероб. – Київ : Рад. шк., 1958. – 114 с. : іл. – 57 000 пр.

1963

Буквар. Для шкіл дорослих / підгот., випр. і доп. Б. С. Саженюк. – Вид. 6-ге. – Київ : Рад. шк., 1963. – 104 с. : іл. – 17 300 пр.

Букварі, видані в діаспорі

Буквар. – Вид. 3-ге. – Торонто : Нові дні, 1956. – 100 с. : іл.

Буквар / ред. змін та доп. П. Волиняк ; іл. М. Битинського. – Вид. 8-ме. – Торонто : Нові дні, 1961. – 100 с. : іл.

Буквар / ред. змін та доп. П. Волиняк ; іл. М. Битинського. – Вид. 10-ге. – Торонто : Нові дні, 1965. – 100 с. : іл.

Тиражі видань Л. П. Деполович

Рік	Нумо читати!	Перша читанка	Математич. задачник	Робітня книжка, Рабочая книга	Буквар (Музиченко, Деполович)	Буквар	Як навчати ...	Буквар для дорослих	Як навчати ...	Разом по роках
1926	50 000									50 000
1927										
1928		15 000	27 000							42 000
1929	500 000	20 000	35 000							555 000
1930				1 025 000						1 025 000
1931				510 000						510 000
1932										
1933					600 000		20 000			620 000
1934					375 000		10 000			385 000
1935										
1936					1 077 500			800 000	40 200	1 917 700
1937					900 000			345 200		1 245 200
1938						901 000	27 200	200 000	29 300	1 157 500
1939						851 000	25 200			876 200
1940						1 140 300	25 000	400 300	25 150	1 590 750
1941						500 300				500 300
1942										
1943						20 000				20 000
1944						250 000				250 000
1945						800 000		140 000	10 000	950 000
1946						1 400 000		50 000		1 450 000
1947						800 000		50 000		850 000
1948						600 000		50 000		650 000
1949						860 000				860 000
1950						600 000				600 000
1951						[600 000]				600 000
1952						400 000				400 000
1953						570 000				570 000
1954						900 000				900 000
1955						750 000				750 000
1956						700 000				700 000
1957										
1958								57 000		57 000
1959										
1960										
1961										
1962										
1963								17 300		17 300
Усього:	550 000	35 000	62 000	1 535 000	2 952 500	12 642 600	107 400	2 109 800	104 650	20 098 950

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

Неопубліковані джерела

Держархів Чернігівської області

Ф. 127. – Оп. 10. – Спр. 1641. Об утверждении чертежа на расширение западного придела церкви в с. Ковчине Черниговского уезда и устройство при ней каменной колокольни, 5 июня 1897 г. – С. 1–6.

Ф. 593. – Оп. 1. – Спр. 37. Доповідна записка в Губнарос голови шкільної ради Чернігівської 5-ї Радянської школи про розподіл робочих годин серед працівників школи. – 7 арк.

Ф. 593. – Оп. 1. – Спр. 850. Відомість на харчові пайки для колективу службовців 18-ї Української школи ім. М. Коцюбинського за березень 1922 р. – 22 арк.

Ф. 593. – Оп. 1. – Спр. 1040. Протоколи засідань шкільних рад шкіл м. Чернігова. – 20 арк.

Ф. 593. – Оп. 1. – Спр. 1431. Відомість учителів Чернігівської 18-ї Української школи ім. М. Коцюбинського. – 1 арк.

Ф. 679. – Оп. 1. – Спр. 535. Сповідна книга церков Стародубського повіту, 1835 р. – 1523 арк.

Ф. 679. – Оп. 2. – Спр. 283. Ведомости о церквях и церковных служителях г. Стародуба и уезда, 1804 г. – 171 арк.

Ф. 679. – Оп. 2. – Спр. 1418. Сведения о назначенных священниках и церковнослужителях, окончивших семинарию, учителями в приходские училища, 1812–1814 гг.

Ф. 679. – Оп. 2. – Спр. 1809. О назначении сына стихарного дьячка Григория Деполовича Андрея пономарем Симеоновской церкви города Стародуба, 1814 г. – 1 арк.

Ф. 679. – Оп. 2. – Спр. 2054. О переводе дьячка Назария Деполовича из Стародубской Симеоновской церкви в Иоаннобогословскую, 1814 г. – Арк. 1–2.

Ф. 679. – Оп. 2. – Спр. 2352. Ведомости о студентах Черниговской духовной семинарии за 1814 г. – 62 арк.

Ф. 679. – Оп. 2. – Спр. 3445. О назначении пономаря Андрея Деполовича дьячком церкви с. Остроглядова Стародубского повета, 1820 г. – 4 арк.

Ф. 679. – Оп. 2. – Спр. 3511. Об исключении из духовного сословия сына дьячка Деполовича, Николая, 1820 г. – 4 арк.

Ф. 679. – Оп. 2. – Спр. 3908. О назначении священника церкви с. Займище Городнянского повета Деполовича священником церкви с. Ковчина Черниговского повета, 1825 г. – 11 арк.

Ф. 679. – Оп. 2. – Спр. 4947. Клировая ведомость Черниговского уезда за 1875 г. – Арк. 370–375 зв.

Ф. 679. – Оп. 10. – Спр. 293. Метрична книга Георгіївської церкви с. Ковчина, 1875 р. – Арк. 489–559.

Ф. 679. – Оп. 10. – Спр. 516. Метрична книга церкви Різдва Богородиці с. Количівки, 1886 р. – 525 арк.

Ф. 679. – Оп. 10. – Спр. 1037. Метрична книга Георгіївської церкви с. Ковчина, 1904 р. – Арк. 117–180.

Ф. 679. – Оп. 10. – Спр. 1394. Метрична книга Георгіївської церкви с. Ковчина, 1909 р. – 725 арк.

Ф. 679. – Оп. 10. – Спр. 1461. Метрична книга Георгіївської церкви с. Ковчина, 1911 р. – 792 арк.

Ф. 752. – Оп. 1. – Спр. 1. Протоколы заседаний Коллегии Губздрава, 1920 г. – 205 арк.

Ф. 752. – Оп. 1. – Спр. 498. О назначении Деполовича П. П. временно исполняющим дела Завгубздрава, 1920 г. – 278 арк.

Центральний державний архів вищих органів влади та управління України

Ф. 177. – Оп. 2. – Спр. 1879. Рецензія на підручник Л. Дєполович "Перша читанка", 1927 р. – 1 арк.

Ф. 177. – Оп. 2. – Спр. 1880. Заява до ДВУ від Л. П. Дєполович про видання її букваря "Нумо читати", 23.06.1927 р. – 3 арк.

Ф. 177. – Оп. 2. – Спр. 1881. Рецензія на підручник Л. Дєполович та Ол. Астряба "Математичний задачник", 1927 р. – 2 арк.

Література

Дєполович Лідія Платонівна (1869 – 1943) : (біобібліогр. покажч.) / упоряд. і вступ. стаття Н. М. Халімон, С. М. Спугай. – Чернігів : Десна Поліграф, 2017. – 32 с. – 150 пр. – (Відомі особистості Куликівщини ; вип. 1). – ISBN 978-617-7491-70-4.

Дєполович Л. П. : некролог // Нове українське слово. – Київ, 1943. – 8 квіт. – С. 4.

Дєполович П. П. Краткий учебник судебной медицины / П. П. Дєполович. – Киев : Тип. С. В. Кульженко, 1907. – V, 312 с.

Лаврут О. О. Відгомін радянського будення на сторінках "Буквара" 1946 року видання / Лаврут О. О. // Гілея. – 2017. – Вип. 119. – С. 88–92.

Народное образование в Черниговской губернии // Земский сборник Черниговской губернии. – 1877. – № 5–8. – С. 100–128.

Отчет Черниговской уездной земской управы за 1897 год. – Чернигов. – 1898.

Памятная книжка Киевского учебного округа на 1901 год. Ч. 4 : Черниговская губерния. – Киев : Упр. учеб. окр., 1901. – XII, 253 с.

Памятная книжка Киевского учебного округа. Ч. 4 : Черниговская губерния. – Киев : Типогр. С. В. Кульженко, 1889. – 180, XXIII с.

Памятная книжка Полтавской губернии на 1910 год. / Издание Полтавского губ. стат. комитета. – Полтава : Типо-литография губ. правления, 1910.

Полтавский календарь на 1909 год / Издание Полтавского губ. стат. комитета. – Полтава : Типо-литография губ. правления, 1909.

Ромашкевич А. Д. Материалы к истории Петровского Полтавского кадетского корпуса с 1-го октября 1907 г. по 1-е октября 1908 г. Год пятый. – Полтава, 1908.

Руснак І. С. Розвиток українського шкільництва в Канаді (кін. XIX – XX ст.) : автореф. дис. ... д-ра пед. наук : спец. 13.00.01 "Загальна педагогіка та історія педагогіки" / Руснак Іван Степанович ; Ін-т педагогіки АПН України. – Київ, 2000. – 39 с.

Свод постановлений Черниговского уездного земского собрания по народному образованию за 1886–1894 гг. / [сост. И. Т. Гаркушенко]. – Чернигов : тип. губ. земства, 1895. – [2], VI, 243 с.

Список медицинских врачей СССР (на 1 янв. 1924 г.) – Москва : Изд. Наркомздрава РСФСР, 1925. – 900 с.

Справочная книжка по Полтавской губернии на 1908 год. – Полтава : Типо-литография губ. правления, 1908.

Спутай С. М. Ковчин. Історія села від найдавніших часів до 1917 року / Сергій Спутай, Михайло Мороз, Наталія Халімон. – Київ : Логос, 2018. – 320 с., 1 карта : іл. ISBN 978-617-7446-57-5.

Спутай С. М. Учителем школа стоїть... : до 150-річчя Ковчинської школи / С. М. Спутай, Н. М. Халімон. – Київ : Логос, 2012. – 256 с. – ISBN 978-966-171-583-6.

Тарасенко О. До історії духовної школи у Чернігівській єпархії на початку XIX ст. // Сіверянський літопис. – 2014. – № 5. – С. 78 -92.

Українська педагогіка в персоналіях : у 2 кн. Кн. 2 : XX століття : Навч. посіб. для студ. вищ. навч. закл. / ред. О. В. Сухомлинська. – Київ : Либідь, 2005. – 552 с. – ISBN 966-06-0366-5.

Халімон Н. М. Педагогічна і науково-методична діяльність Л. П. Дєполович (1869 – 1943 рр.) : дис. ... канд. пед. наук : спец. 13.00.01

"Загальна педагогіка та історія педагогіки" / Халімон Наталія Миколаївна ; Нац. пед. ун-т ім. М. П. Драгоманова. – Київ, 2014. – 219 с.

Хижняков В. М. Чернігівська старовина / Василь Хижняков ; підготов. до друку і вступ. ст. О. Б. Коваленка, А. Л. Курданова, О. Я. Рахна. – Чернігів : Десна Поліграф, 2016. – 352 с. – ISBN 978-617-7491-11-7.

Черниговские епархиальные известия. Часть официальная. – 1861. – № 11. – С. 127–134.

Чубатий М. Духова пожива українців під большевиками / Микола Чубатий // Свобода : укр. щоденник. – Джерзі Сіті ; Нью-Йорк. – 1947. – 15 лют. – С. 2.

Лідія Платонівна Дєполович (1869 – 1943)
Біографія. Щоденникові записи. Фотографії

Упорядники: Сергій Спутай, Наталія Халімон
Науковий редактор Олександр Коваленко

Підп. до друку 00.00.2019. Формат $70 \times 100^{1/16}$. Папір офсетний. Друк офсетний.
Умовн.друк.арк. 00,0. Облік.-видавн.арк. 00,00. Наклад 120 прим. Замовл. № 000.

Віддруковано у ТОВ-Видавництві "ЛОГОС" із оригіналів автора.
Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи до Державного реєстру
видавців, виготівників і розповсюджувачів видавничої продукції
серія ДК № 201 від 27.09.2000 р.
01030, Київ-30, вул. Богдана Хмельницького, 10, тел. 235-6003